



Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Rusya, Osmanlı ve İran Arasındaki Rekabette Bir Tebaa: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkasya'daki Ermenilerin Durumu (1801-1849)



A Subject Between Russian, Ottoman and Iranian Rivalry: The Situation of Armenians in the Caucasus in the First Half of the XIXth Century (1801-1849)

Serkan Keçeci¹  

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

Öz

Bu çalışma jeopolitiğin önemli bileşenleri olan coğrafya ve demografiye vurgu yapmaktadır. Üç emperyal gücün -Rusya, Osmanlı ve İran- Kafkasya vilayetlerindeki savaş sonrası demografik dalgalanmaları yönlendirme iradesi ve becerisi onların stratejik anlamda güçlü ve zayıf yönlerinin açığa çıkmasına da sebep oldu. İran ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Ermenilerin 1826-1828 Rusya-İran ve 1828-1829 Rusya-Osmanlı savaşları sonrasında Rusya tarafından Kafkasya'da yeni ele geçirilen bölgelere kitlesel göçü, Rusya'nın kolonizasyon siyasetinde ve bölgede Rusya hâkimiyetinin pekiştirilmesinde önemli bir dönüm noktasıydı. Türkmençay ve Edirne Antlaşmaları, yaklaşık 150.000 Ermeni'nin Rusya İmparatorluğu topraklarına göç etmesiyle sonuçlandı. Bu durum büyük kriz dönemlerinin yerel halklar üzerinde hangi seviyede demografik sonuçlar doğurabileceğinin bir örneği olarak da ele alınabilir. Bilhassa Kırım Savaşı sonrasında 'demografik muharebe' olarak da adlandırılan oldukça geniş çaplı göç olaylarının en yakın öncülü olarak gerçekleşen Ermeni nüfusun bu kitlesel hareketi önceki yüzyıllarda imparatorluklar tarafından ele alınan paradigmalarda değişmekte olduğunun da bir yansımasıdır. Önceki yüzyıllardaki örneklerine kıyasla Ermenilerin imparatorlukların merkez ve taşrasındaki malî, iktisadî ve ticarî alandaki etkinliği ve önemi, Rusya İmparatorluğu'nun güneye doğru ilerleyişi ve Kafkasya'da artan askerî prestiji ile değişmeye başladı. Bu süreç Osmanlı ve İran idarî merkezlerinin Ermeni cemaatine olan bakışını gözden geçirmesine sebep olurken aynı zamanda Rusya'nın sınır bölgelerindeki güvenlik kaygısını azaltmak ve daha idare edilebilir bir demografik yapı inşa etme kaygısını da beraberinde getirdi.

Abstract

This paper emphasises geography and demography as important components of geopolitics. The willingness and ability of the three imperial powers - Russia, the Ottoman Empire and Iran - to manage the post-war demographic fluctuations in the Caucasus provinces revealed their strategic strengths and weaknesses. The mass immigration of Armenians from the borders of Iran and the Ottoman Empire into Russia's newly captured territories in the Caucasus following the Russo-Iranian War of 1826-1828 and the Russo-Ottoman War of 1828-1829 was an important turning point in Russia's colonisation policy and the consolidation of Russian dominance in the region. The Treaties of Turkmenchay and Adrianople resulted in the immigration of approximately 150,000 Armenians to the territory of the Russian Empire. This can be taken as an example of the extent to which periods of great crisis can have demographic consequences on local populations. This mass movement of the Armenian population, which was the closest precursor to the large-scale immigration events, also referred to as 'demographic warfare', especially in the aftermath of the Crimean War, is also a reflection of the changing paradigms that had been handled by the empires in previous centuries. The financial, economic and commercial influence and importance of Armenians in the centre and provinces of the empires began to change with the Russian Empire's southward advance

Atıf | Citation: Keçeci, Serkan. "Rusya, Osmanlı ve İran arasındaki rekabette bir tebaa: XIX. Yüzyılın ilk yarısında kafkasya'daki Ermenilerin durumu (1801-1849)." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 114-136. <https://doi.org/10.26650/iutd.1614432>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License. 

© 2025. Keçeci, S.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Serkan Keçeci serkan.kececi@deu.edu.tr



and growing military prestige in the Caucasus. While this process caused the Ottoman and Iranian administrative centres to reconsider their attitude towards the Armenian community, it also brought with it Russia's concern to reduce security concerns in the border regions and to build a more manageable demographic structure.

Anahtar Kelimeler

Ermeniler • Kafkasya • Rusya İmparatorluğu • Osmanlı İmparatorluğu • İran.

Keywords

Armenians • Caucasus • Russian Empire • Ottoman Empire • Iran

Extended Summary

This work examines the Caucasus as both a periphery and a centre of interaction between three competing empires—Russia, the Ottomans, and Iran—each seeking to shape the region to serve their strategic ambitions. While the mountainous terrain provided a stronghold against Russian influence, the presence of Christian communities like Armenians and Georgians played a key role in imperial struggles. While Russia's military successes in the early XIXth century initially fostered positive perceptions among Armenians in Tbilisi and Karabakh, attitudes varied in regions with stronger trade and cultural ties to Iran and the Ottoman Empire. When Russia's influence declined, religious leaders like the Armenian catholicos played a greater role in shaping allegiances through religious rhetoric. During the Russian-Iranian (1826-1828) and Russian-Ottoman (1828-1829) wars, Russia's advances were welcomed by some Armenians in frontier regions. The Treaties of Turkmenchay and Adrianople allowed non-Muslims to migrate under Russian protection and sell their property. Russia viewed Christian Armenians and Georgians as potential allies in governing the region's large Muslim population.

By the late XIXth century, demographic shifts became a strategic tool in imperial conflicts. Migrations became more systematic, leading to what can be described as "demographic warfare," with both non-Muslims and Muslims relocating between Russian, Ottoman, and Iranian territories. The mass migration of Iranian and Ottoman Armenians to the Russian Caucasus was a gradual process, encouraged—and at times coerced—by local Armenian clergy and Russian military officials, some of whom were of Armenian descent. Unlike the forced deportations of Armenians by Shah Abbas I in the XVIIth century, this migration occurred as a post-war movement. Following the Treaties of Turkmenchay and Edirne, an estimated 150,000 Armenians left Iranian and Ottoman territories, settling in newly acquired Russian regions such as Revan, Nakhchivan, Akhalkalak, and Akhaltsyhe. There was a significant divide between the educated, affluent Armenian elites in the imperial capitals and the majority of Armenians—peasants, artisans, and small farmers—living in Anatolia and the South Caucasus. Many rural Armenians did not even speak Armenian, sharing little with the urban elite beyond their religion. To maintain influence over this dispersed population, Armenian elites relied on economic, financial, and religious networks. This arrangement also benefited the Iranian and Ottoman authorities, as they could use the elites to manage and appease the Armenian population in the provinces, particularly during periods of unrest.

The 1813 Treaty of Gulistan brought several key khanates, including Derbent, Baku, Ganja, and Karabakh, under Russian control, while Revan and Nakhchivan remained under Iran. Russia's growing military prestige was particularly welcomed by Armenians in Tbilisi and Karabakh. In Tbilisi, the headquarters of the Caucasus Independent Corps, Armenians benefitted from cultural and intellectual opportunities, while in Karabakh, Russia relied on the Armenian elite, the *maliks*, to govern the region despite their fragmented leadership. Their political and military struggles with the local khans were driven more by local interests than by ethno-national conflicts. Armenians around the Caspian Sea, engaged in trade, maintained ties with both Russia and Iran, while those in Revan and Nakhchivan remained distant from Russian influence. In regions where Russia's military presence was strong, Armenians aligned with Russian interests. However, in areas where Russian influence weakened, alternative powers filled the vacuum, shaping the pragmatic choices of Armenian elites and rural populations. Religious rhetoric also played a role in shaping Armenian loyalties, especially during crises.

Karabakh was divided into mountainous and lowland regions. The mountainous areas, controlled by Armenian lords, provided a military advantage, and Russian studies indicated that Armenians were the majority in these areas, while Muslims dominated the plains. Under Safavid rule, Karabakh *maliks* enjoyed privileges, which were later renewed by Nadir Shah after they resisted the Ottomans. As Russia expanded into Georgia, the *maliks* saw its growing power and sided with Russia against Iran during the Russo-Iranian War (1804–1813), seeking military protection amid shifting regional dynamics. The Aras River Valley and the Ararat Plain were key agricultural and trade centres in the South

Caucasus, serving as an important corridor for the Ottomans, Iranians, and Russians. The Khanate of Revan, home to the Armenian Catholicosate of Echmiadzin, remained under Iranian influence, allowing Armenians in Revan and Nakhchivan to maintain their religious and cultural identity while having relatively strong ties with Iran.

In the Ottoman Empire, the Armenian community was disorganized at the start of the XIXth century. However, the wealthy Armenian *amiras* in İstanbul held significant influence, both within the Armenian Patriarchate and in the Ottoman administration. The Russo-Ottoman War (1828-1829) highlighted the Patriarchate's role in influencing the Armenian population, many of whom viewed Russia positively, causing concern for the Ottoman authorities. The Armenian Church had a long tradition of lay participation in leadership, which in the early XIXth century resulted in control by the affluent Armenian elite in İstanbul. The *amiras'* loyalty to the Ottoman regime contrasted with the weaker influence of the Patriarchate over Armenians in the eastern frontier provinces.

In the 1840s, Russian authorities sought greater control over the South Caucasus. In 1840, the Armenian province was dissolved and merged into the Georgian-Imeret province, with all administration conducted in Russian. This reorganization failed to stabilize the region. In 1845, Emperor Nicholas I appointed Prince Mikhail Vorontsov as governor-general to improve governance by involving local elites. In 1846, he divided the South Caucasus into four provinces along ethno-religious lines. In 1849, to strengthen Russian control, he created a fifth province—the Yerevan province—by separating Armenian-majority areas from neighbouring provinces, though its southern half remained predominantly Muslim.

In 1845, Emperor Nicholas I appointed Prince Mikhail Vorontsov as governor-general of the Caucasus to address unrest in the region. Vorontsov aimed to integrate local elites into the administration and in 1846 convinced the tsar to divide the South Caucasus into four provinces along ethno-religious lines. Seeking Armenian support, he later reestablished an Armenian province. On 9 June 1849, he created the Yerevan province by separating it from Tbilisi province and incorporating the predominantly Armenian Aleksandropol region. This new province was larger, had improved transport links, and had an Armenian-majority north, while the south remained Muslim-majority.

Giriş

Bu çalışma, Kafkasya'yı hem bölgesel bir çevre hem de Rusya, Osmanlı ve İran gibi üç büyük imparatorluğun etkileşim merkezi olarak ele almaktadır.¹ Bu üç devlet, gelecekteki siyasi hedefleri doğrultusunda en uygun koşulları oluşturma çabası içindeydi. Kafkasya, bazısı için doğal bir sınır olarak görülürken, diğerleri tarafından daha fazla yayılma için bir üs olarak değerlendirildi.² Her ne kadar bölgenin dağlık yapısı yerel topluluklar arasındaki etkileşimi bir ölçüde sınırlasa da, imparatorluklar arasındaki jeopolitik rekabet, bu temasları kısmen de olsa teşvik etti. Şüphesiz din, yerel halkların bu imparatorluklardan birine bağlılık geliştirmesinde önemli bir rol oynadı; ancak bu bağlılıkların düzeyi bölgeden bölgeye değişiklik gösterdi. Örneğin, Güney Kafkasya'daki Müslüman topluluklar, kuzeydeki Çerkesler, Çeçenler ve diğer halklar kadar uzun soluklu ve kararlı bir direniş göstermedi.³ Bu farkta coğrafya belirleyici rol oynuyordu;⁴ zira dağlar, kuzey halklarına Rus nüfuzuna karşı direnme olanağı tanıyan bir üs sağlıyordu. Güney Kafkasya'daki Gürcü ve Ermeni gibi kalabalık Hristiyan topluluklar da bölgedeki güç dengesi açısından büyük öneme sahipti. Ancak uzun vadede temel gerçek şuydu: Kafkasya halkları bölünmüştü ve çoğu zaman yöneticileri, çevredeki imparatorluklar arasındaki güç değişimlerine pragmatik şekilde uyum sağlamak zorunda kaldı. Hiçbir yerli halk veya konfederasyon, imparatorluk güçlerini tek başına uzak tutacak güce sahip değildi. Dolayısıyla, Avrupalı büyük güçler bu mücadeleye dahil olamadığı sürece (örneğin 1854-1856 Kırım Savaşı'ndaki kısa süreli müdahale dışında), bölgenin kaderi üç imparatorluk arasındaki çekişme tarafından belirlendi.

XIX. yüzyılın başında Gürcistan'daki küçük kentsel nüfus ender olarak Gürcü idi ve büyük ölçüde Ermeni tüccarlar tarafından domine ediliyordu. Aslında Ermeniler yalnızca Gürcistan'da değil, bölgenin genelinde

¹ Literatürde "imparatorluk" terimi için farklı tanımlamalar bulunmaktadır. Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, Pimlico, London 2003, s. 3-26. Bu üç imparatorluk da genel olarak kara imparatorlukları olarak nitelendirilebilir lakin İran'ın aksine Rusya ve Osmanlı imparatorlukları su yollarından da istifade edebiliyordu. Karşılaştırmalı bir çalışma için bkz., *Le Concept d'Empire*, ed. Maurice Duverger, Presses Universitaires de France, Paris 1980. Kara imparatorluklarının siyasî yapısı ve motivasyonunun kapsamlı analizi için bkz., Shmuel Noah Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, Transaction Publishers, New Brunswick 1993. Öte yandan deniz imparatorluklarına odaklanan başka çalışmalar da bulunmaktadır, bkz., Michael W. Doyle, *Empires*, Cornell University Press, London 1986.

² *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*, ed. Marie Benningsen Broxup Hurst, London 1992, s. 301-387. XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önceki dönemlere nazaran Rusya İmparatorluğu'nun tedricen daha da agresif bir şekilde güneye doğru genişleme sürecinde, Karadeniz, nehirler ve Kafkas Dağları bu emperyal yapı için aşılması ve kontrol altına alınması gereken birer aşama ve müteakip ilerleyiş için bir dayanak noktası ya da sıçrama tahtası olarak olarak öngörülmüyordu. İran ve Osmanlı için ise bu tabii özellikler kuzeyli rakiplerine karşı kademeli savunma hatlarının tesis edilmesi açısından oldukça önemliydi zira bahsi geçen 'doğal engeller' vasıtasıyla daha az askerî kuvvet ve ekipman ile bu bölgeleri savunma ve ellerinde tutabilme fırsatına sahip oluyorlardı. Bu sebeple Kafkasya, hinterlandıyla -Azak Denizi, Karadeniz, Hazar Denizi, Kafkas Dağları, Kuban, Kur ve Aras nehirleri ve bunların bahsi geçen denizlere dökülen kısımları- beraber bir bütün olarak ele alındığında, jeopolitik olarak bunların kontrolünü elinde tutan emperyal yapının bir diğerine karşı izlediği askerî siyaset dönemsel olarak anlamını değiştiriyordu. 1569 yılında Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açarak, bu kanal sayesinde Azak Denizi üzerinden Hazar Denizi'ne ulaşmayı hedefleyen Osmanlı askerî eliti, XVIII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ise daha güneyde bulunan Kuban Nehri'ni Rusya'ya karşı bir sınır hattı olarak görmek zorunda kalmıştı. Serkan Keçeci, "Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları Arasındaki Coğrafi ve Tarihî Rekabet Üzerine: Kafkasya, Karadeniz ve Savaş", *Karadeniz Araştırmaları*, 21/81 (2024), s. 1-26.

³ Sadık Müftü Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829 (Tarih, Topluluklar, Ekonomiler)*, Kitabevi Yayınları, I, İstanbul 2023; Moshe Gammer, "The Beginnings of the Naqshibandiyya in Daghestan and the Russian Conquest of the Caucasus", *Die Welt des Islams*, Sayı 34 (1994), s. 204-217; Michael Khodarkovsky, "Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550-1800", *The Journal of Modern History*, 71/2 (Haziran 1999), s. 394-430; Austin Jersild, "Faith, Custom, and Ritual in the Borderlands: Orthodoxy, Islam, and the 'Small Peoples' of the Middle Volga and the North Caucasus", *Russian Review*, 59/4 (2000), s. 512-529; Anna Zerkina, *In Quest for God and Freedom: the Sufi Response to the Russian Advance in the North Caucasus*, Hurst, London 2000; Gary Hamburg, Thomas Sanders ve Ernest Tucker, *Russian-Muslim Confrontation in the Caucasus: Alternative Visions of the Conflict between Imam Shamil and the Russians, 1830-1859*, Routledge, London 2004. Müridizm üzerine çalışmalar için, bkz: P. Alfer'ev, *Kazi-Mulla i Miuridizm*, Tsentral'naya Tipografiya, Kazan 1909; N. A. Smirnov, *Miuridizm na Kavkaze*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSR, Moskva 1963; Muhadin Kandur, *Miuridizm: İstoriya Kavkazskih Voin, 1819-1859 gg.*, El-Fa, Nalchik 1996; Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, ed. Tarık Cemal Kutlu, Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1987. Misyonerlik faaliyetleri için bkz: Hakan Kırımlı, "Crimean Tatars, Nogays and Scottish Missionaries: The Story of Kattı Geray and Other Baptised Descendants of the Crimean Khans", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 45/1 (2004), s. 61-107; A. D. H. Bivar, "The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries and Russian Orientalism", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57/2 (1994), s. 283-302; *Führer zum Archiv der Basler Mission: Südrussland und Persien (besonders Kaukasus 1820-1840)*, ed. Paul Jenkins ve Waltraud Haas, Die Mission, Basel 1980.

⁴ Michael Mann iktidarı ideolojik, ekonomik, askerî ve siyasî olmak üzere dört kaynağa ayırmakta ve bu dört unsur arasındaki ilişkiyi tartışmaktadır. Michael Mann, *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge University Press, I, Cambridge 2012. İktidarın ilk unsurunun -ideolojik- tartışması bu çalışmanın kapsamı dışındadır, ancak yine de bunlara kısaca değinilecektir. Bunun yerine coğrafya ve demografi ön plana çıkarılacaktır. Coğrafya ve demografinin emperyal politika oluşturma sürecine etkisi ve bu iki unsur arasındaki ilişki, imparatorlukların *grand* stratejileri açısından önemli olduğu için göz ardı edilmemelidir. Genel olarak, imparatorlukların coğrafi ve demografik özelliklerinin önemi henüz yeterince vurgulanmamıştır. Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, Pimlico, London 2003, s. 447.



malî ve ticarî alanda baskın bir konuma sahipti.⁵ Ortaçağ Gürcü kralları, ekonomiyi ve kraliyet hazinesini güçlendirmek için Ermenileri buraya göç etmeye teşvik etmişti. Dünyadaki Ermenilerin büyük çoğunluğu İran'da ve özellikle Osmanlı sınırları içinde yaşıyordu.⁶ Ancak, Ermeniler, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde bile çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfus içinde azınlık konumundaydı. İktidarının zirvesindeyken, İran şahı I. Abbas topografik olarak Osmanlı'nın doğu vilayetlerinin uzantısı olan Culfa'dan önemli sayıda Ermeni tüccarı yeni başkenti İsfahan'a göç etmeye zorlamıştı ve XIX. yüzyılın başında onların torunları hâlâ oradaydı.⁷ Ancak İran'daki Ermenilerin çoğu Revân ve Nahçıvan hanlıkları ile Karabağ ve Gence dağlarında yaşayan köylülerdi. Ermenilerin Güney Kafkasya'daki en büyük yoğunluğu Revân Hanlığı sınırları içerisindeydi ve toplam nüfusun yaklaşık %20'sini oluşturuyorlardı.⁸ Bu hanlıkta, Eçmiadzin kentinde Ermeni Kilisesi'nin başı olan Katolikos'un (Gatoğigos) makamı bulunuyordu.⁹ 1800'e gelindiğinde Rusya'da, çoğunlukla güneyde ama hatta bazılarının çok zenginleştiği Moskova ve St. Petersburg'da bile önemli bir Ermeni diasporası vardı. Ermeni tüccar toplulukları Londra, Amsterdam ve Venedik'ten Madras'a kadar uzanıyordu; yayılma alanlarının genişliği uluslararası ticaretteki avantajlarından biriydi. Ermenileri Kafkasya'ya hâkim olmak için yarışan imparatorluklar için bu kadar değerli tebaa haline getiren, her şeyden önce bölgesel ve uluslararası ticaretteki hâkim konumlarıydı.¹⁰

Bu çalışma, coğrafyanın demografik hareketlilik üzerindeki etkisini göz önünde bulundurarak, Osmanlı, İran ve Rusya İmparatorlukları'nda yaşayan Ermenilerin Güney Kafkasya merkezli olarak nasıl bir rol oynadığını; merkez-taşra ilişkilerinde nasıl konumlandıklarını ve bu rollerin, söz konusu imparatorlukların kriz dönemlerindeki karşılıklı etkileşimlerini nasıl şekillendirdiğini incelemeyi hedeflemektedir. Çalışmanın temel tezi ise Rusya İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıl ilk yarısı içerisinde Güney Kafkasya'daki askerî ilerleyişi ve elde ettiği başarılar ilk olarak özellikle Tiflis ve Karabağ'daki Ermeniler nazarında olumlu bir algı yaratmış olsa bile özellikle İran ve Osmanlı ile ticarî ve kültürel ilişkilerin yoğun olduğu diğer bölgelerde bu algının benzer şekilde olduğunu ileri sürmek oldukça iddialıdır. Özellikle Revân Hanlığı içinde yaşayan Ermeni nüfusunun sayısal oranı göz önünde bulundurularak, Rusya'nın askerî, siyasî ve ticarî nüfuz alanlarının dışında kaldığı döneme ait tercih ve yönelimleri bu savı desteklemektedir. Revân Hanlığı'nın coğrafî olarak Osmanlı'nın doğudaki vilayetlerinin kültürel bir uzantısı olması, Tebriz'in idarî ve ticarî çekim gücünden de etkileniyor olmasının yanında Tiflis'in Revân'a olan uzaklığı ve muhtemel yol hatlarının işlerliği de buradaki Ermeni toplumunun tercihleri açısından önemlidir. Erken dönemden itibaren hem deniz hem de kara ticareti

⁵ E. V. Kugrişeva, *İstoriya Arman v Astrakhani*, Volga, Astrahan 2007; Bhaswati Bhattacharya, "Armenian European Relationship in India, 1500-1800: No Armenian Foundation for European Empire?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48/2 (2005), s. 277-322; Ronald W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *The Economic History Review*, 26/1 (1973), s. 38-62; Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Hurst, London 2006.

⁶ Cosroe Chaqueri, "Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Perusal", *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 1-23; Hagop L. Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750 - 1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, Holmes and Meier, New York 1982, s. 171-184.

⁷ George A. Bournoutian, "The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century (Part I)", *Armenian Review*, 24/4 (1971), s. 27-45; "The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century (Part II)", *Armenian Review*, 25/1 (1972), s. 33-50.

⁸ XIX. yüzyılın sonlarına doğru Güney Kafkasya'nın başka bölgelerinde de rastlanıldığı üzere bazı bölgelerin imparatorluk bakiyesi olan alışlagelmiş kozmopolit yapısı tedricen iç ve dış göçlerle ulus devletlerin çekirdeğini oluşturabilecek şekilde demografik bir dönüşüme uğradı. Revân Hanlığı olarak bilinen bölgedeki değişim de bunun dikkat çeken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Hacı Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", *Yeni Türkiye*, 78/8 (2015), s. 716-723.

⁹ Tüm Ermeniler Katolikosu (Armenayn Hayots Gatoğigos) Ermeni Apostolik Kilisesi'ne ait en yüksek unvandır. Bununla beraber Sis (Kozan) Ermeni Kutsal Makamı da katolikosluk unvanına sahiptir ancak Kutsal Eçmiadzin Katolikosluk Ana Makamı aynı zamanda Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Ana Makamı olması sebebiyle Tüm Ermeniler Katolikosu olarak adlandırılır. Kafkasya'daki Ermeni topluluğu ve Ermeni Katolikosluğu üzerine bkz: Krikor Maksoudian, *Chosen of God: The Election of the Catholics of All Armenians*, St. Vartan Press, New York 1995; Paul Werth, "The Russian Empire and the Armenian Catholics at Home and Abroad", *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, 10, s. 203-235; Ağeksandr Yeritsiants, *Amenayn Hayots Katoğigosutyunı yev Kovgasi Hayk XIX Darum* [XIX. Yüzyılda Bütün Ermenilerin Gatoğigosluğu ve Kafkas Ermenileri], Dbakrutyun M. Şaratse [M. Şaratse Baskısı], Tiflis 1894.

¹⁰ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829 (Tarih, Topluluklar, Ekonomiler)*, Kitabevi Yayınları, II, İstanbul 2023, s. 449-456; Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et L'Eveil des Nationalités", *Histoire du Peuple Arménien*, ed. Gérard Dédéyan, Editions Privat, Toulouse 2007, s. 474-485; Muriel Atkin, *Russia and Iran, 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1980, s. 12-13.



açısından önemli bir geçiş noktası olan Hazar bölgesindeki ticaretten pay alan Ermeni nüfusu için de benzer bir çıkarım ileri sürülebilir. Rusya'nın askerî varlığı, bölgedeki güvenlik kaygısı ve askerî kriz potansiyelinin göreceli olarak az olduğu dönemlerde bölgedeki Ermeni nüfusun tercihlerinin geleneksel kaldığı söylenebilir. Rusya'nın askerî prestijinin zayıfladığı ya da silikleştiği bölge ve dönemlerde ise Ermeni Kilisesi ve Katolikos'un yani dinî retoriğin etkisi daha da belirgin ve yönlendirici hale gelmiştir lakin belirli bazı düzenlemelerden sonra bu retoriğe de ihtiyaç kalmamıştır. Bu dönemlerde ise hem Osmanlı merkezindeki *amira* sınıfı ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi hem de Tebriz ve Yeni Culfa başpiskoposluklarının etki alanlarının oldukça sınırlı kaldığı dikkat çekmektedir. XVIII. yüzyılın ortasından XIX. yüzyılın ortasına kadar olan bir asırlık süreçte *amira* sınıfının İstanbul'daki belirgin etkisinin izlerine taşrada ya da hudut bölgelerinde rastlanamamaktadır. 1863 yılında kabul edilen Ermeni Milli Nizamnamesi'nden sonra İstanbul merkezli dinî retoriğin de farklı bir şekilde kısıtlandığı ve zayıfladığı dikkat çekmektedir.

1. Kriz ve Demografik Hareketlilik

Osmanlı, İran ve Rusya devletlerinin merkezlerinde oluşturulan güç çekim alanları ve ilişkiler ağı sayesinde taşra ve hudut bölgelerinde de görünür hale gelerek nüfuz sahibi olmayı amaçladıkları oldukça eski ve bilinen bir olgudur. XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen kriz dönemlerinden ikisi olan 1826-1828 Rusya-İran ve 1828-1829 Rusya-Osmanlı savaşları sırasında¹¹, Rusya ordusunun Kafkasya'nın güneyindeki ilerleyişi, İran ve Osmanlı hudut bölgelerinde ikamet eden Ermenilerin de aralarında olduğu bazı yerel halklar tarafından belirli seviyede memnuniyetle karşılanmıştır.¹² Bu kriz dönemi Türkmençay ve Edirne antlaşmaları ile sonuçlanmıştır.¹³ Söz konusu antlaşmalar içerisinde bulunan maddeler uyarınca İran ve Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim ahaliden dileyenler Rusya ordusu eşliğinde taşınır malları ile tabii oldukları ülkeden ayrılabilirlerdi. Bu süreçte resmî makamlar tarafından herhangi müdahalede bulunulmayacaktı.¹⁴ Geride kalan gayrimenkullerin de belirli bir süre içerisinde satışını yapabilmelerine yine antlaşmalar uyarınca izin verilmişti. Rusya askerî ve siyasî elitleri Gürcü ve Ermenilerin itikadi açıdan Rusya'ya

¹¹Savaşların ardından Rusya, Güney Kafkasya için yeni bir idari yapı tesis ederek bölgeyi beş vilayete taksim etti: 1) Doğu Gürcü Krallığı, eski Gence Hanlığı, Şuragel, Kazak ve Şemşeddil sultanlıklarından oluşan Gürcü vilayeti; 2) Eski Karabağ, Şirvân, Şekî ve Talış hanlıklarından oluşan Müslüman Askerî Bölgesi; 3) Eski Bakü, Kûba ve Derbent hanlıklarından oluşan Hazar vilayeti; 4) Batı Gürcü prensliklerinden oluşan İmeretya vilayeti; ve 5) 1828 yılında eski Revân ve Nahçıvan hanlıklarından oluşturulan Ermeni vilayeti. Rusya'nın güneye doğru ilerleyiş üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz., Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society, 1815-1833*, Oxford University Press, Oxford 2006.

¹²İran ve Osmanlı topraklarındaki Ermeni topluluklarının yanı sıra, Azerbaycan Türkleri (Rusya tarafından bilinçli bir şekilde 'Tatar' olarak kayıt altına alınmışlardır), Karapapaklar, Çerkesler ve Kürtler gibi diğer yerel topluluklardan bazı gruplar da bölgedeki Rusya ordusunu ve yönetimini kısmen memnuniyetle karşılamış ve İran ve Osmanlı merkezî otoritelerine karşı askerî mücadelede yer almışlardır. Yine de bu durum aşırı genelleştirilmemeli ve esas olarak Rusya'nın askerî prestijinin ve bölgedeki topluluk liderleri arasındaki yerel güç dengesinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bölgede yaşayan Müslüman toplulukların siyasî tutumları hakkında detaylı bir tartışma bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Yine de bir örnek vermek gerekirse bölgedeki Kürt aşiret reisleri yerel rakiplerine karşı mücadelelerinde bölgesel emperyal güçlerin askerî ve siyasî desteğini almaya hevesliydi. Ahmed ve Hüseyin ağaların durumu, Rusya'nın bölgesel meseleler üzerindeki etkisinin bir emsali olarak değerlendirilebilir, bkz. *Prisoedinenie vostochnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830)*, ed. Ts. P. Agayan, İzdatel'stvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, II, Yerevan 1978, no. 241, s. 441-442.

¹³Türkmençay ve Edirne antlaşmaları Rusya'nın İran ve Osmanlı ile olan savaşlarını nihayete erdirerek, Rusya'nın üstün gücünü, askerî prestijini ve Güney Kafkasya'daki hâkimiyetini yansıtıyordu. Edirne Antlaşması'nın Rusya-Osmanlı ilişkilerinde oluşturmuş olduğu statüko Kırım Savaşı'nın Osmanlı'nın aleyhine olan Rusya'nın yayılma sürecini geçici olarak tersine çevirdiği 1854-1856 yıllarına kadar sürecekti. Rusya'nın İran ile ilişkilerine gelince ise Türkmençay'da oluşturulan sınırlar 1917 yılına kadar devam etti. Güç dengesi ise giderek artan bir ölçüde Rusya'nın lehine belirgin şekilde değişti.

¹⁴Her ne kadar *de jure* olarak resmî makamların bu süreçte müdahil olmayacağı belirtilse de *de facto* olarak sürecin tamamı bu şekilde ilerlemiyordu. İran ve Osmanlı'ya karşı yürütülen savaşlar öncesinde Rusya İmparatorluğu'nun hem Kafkasya da hem de Balkanlar'da muhtemel toplu göçlere dair önceden tam anlamıyla bir plan ya da hazırlığının olmadığı dikkat çekmektedir. Ancak savaş sonrasında oluşan kriz ortamında yani ateşkesin yapıldığı ve Rusya ordusunun işgal sürecinin devam ettiği zaman aralığında özellikle İran'ın kuzey ve Osmanlı'nın doğu bölgelerinde Rusya ordusunda görevli Ermeni asıllı üst rütbeli subayların ve İran ve Osmanlı tebaası olan Ermeni din adamlarının bulundukları bölgelerden Rusya'ya göç etmek istemeyen Ermenilere belirli şekillerde telkin ve hatta baskı uygulamaları bilinmektedir. Bu telkinlerin yerine göre dinî ve iktisadî boyutları bulunmakla beraber en ikna edici kavram ise güvenlikti. Benzer şekilde hem İran hem de Osmanlı onlar için kıymetli olan insan kaynağını kaybetmemek için *de facto* olarak süreçte dahil olmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple savaş sırasında ve sonrasında hem Osmanlı sınırları içinde hem de dışına gerçekleşen bu kitlesel demografik yer değişimlerini zamanın ruhunun dışına çıkararak kısıtlı bir perspektifle okumak oldukça hatalı olacaktır. Savaş sırasında Ermeni cemaatinden uygunsuz hareketlerde bulunanların cezalarının affedildiği, kimsenin tenkit edilmeyeceği ve herkesin yerli yerine geri dönerek işleriyle meşgul olması gerektiğine dair fermanın Erzurum patrik vekili Garabed tarafından halka ilan edildiği yazışmalara yansımıştır. BOA, HAT, 1043/43153.

kendilerine daha yakın gördüklerini ve Kafkasya'daki büyük Müslüman nüfus üzerindeki Rusya idaresini destekleyeceklerini varsayıyordu.¹⁵ 1801'den itibaren Ermenileri komşu Müslüman hanlıklardan Tiflis ve Gürcistan'a göç etmeye teşvik eden Rusya idaresi oluşturulan Ermeni vilayetinde Ermeniler ve genel anlamda Hristiyanlar azınlık oldukları için sırasıyla Türkmençay ve Edirne antlaşmalarına dileyenlerin göç etmeleri için gerekli düzenlemeleri yaptılar. Söz konusu üç emperyal yapının merkezleri açısından bakıldığında askerî kriz dönemleri sonrasında ortaya çıkan demografik hareketlilik bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha planlı bir şekil alarak mücadelenin farklı bir boyutunu oluşturmaya başladı. Özellikle yüzyılın ikinci yarısındaki yoğun bu sürecin 'demografik muharebe' olarak adlandırılması pek abartılı olmayacaktır zira sadece gayrimüslimler değil aynı zamanda Rusya İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Müslüman unsurlar da Osmanlı ve İran topraklarına kitlesel olarak göç etmek zorunda kalmış ya da bunu tercih etmişlerdir.¹⁶

İran ve Osmanlı Ermenilerinin Rusya Kafkasyası'na kitlesel göçü, yerel Ermeni din adamlarının ve bazıları Ermeni kökenli ailelere mensup Rusya ordusundaki subay ve soylularının teşviki, hatta zorlamasıyla kademeli olarak gerçekleştirilmiştir. XVII. yüzyılın ilk yıllarında İran şahı I. Abbas tarafından gerçekleştirilen kitlesel Ermeni tehcirinden farklı olarak, Ermenilerin bu yeni kitlesel göç dalgası savaşlar sonrası bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Yapılan çalışmalara göre Türkmençay ve Edirne antlaşmalarının ardından 150.000 kadar Ermeni nüfusun, İran ve Osmanlı topraklarını terk ederek Rusya sınırları içerisine göç ettiği değerlendirilmektedir.¹⁷ Bu kitlesel göç Kafkasya Müstakil Kolordusu tarafından yeni ele geçirilen Revân, Nahçıvan, Ahılkelek, Ahıska ve diğer bölgelere yönlendirilmiştir. Ermeni göçmenlerin çoğunluğunu kırsalda yaşayan köylü nüfus oluşturmaktaydı ve yetenekleri ile uyumlu bölgelere sevk ve iskân edilmeleri gerekiyordu. Örnek olarak; İstanbul dahil, Osmanlı topraklarının muhtelif bölgelerinden hareketle Rusya tabiiyetine geçen Rumların önemli bir kısmı da Odessa'da iskân edilerek yeteneklerinden tersanelerde ve gemicilik alanında istifade edilmesi tasarlanmıştır. Bütün bu süreçle beraber Osmanlı ve Rusya arşivlerindeki kayıtlara göre göç edenlerden bazıları bir süre sonra Rusya'daki hukukî ve sosyo-ekonomik şartlara uyum sağlamakta zorlandıklarından ya da başka sebeplerden dolayı tekrar eski tabiiyetlerine ve yaşadıkları bölgelere dönme taleplerini Osmanlı yönetimine iletmışlerdi. En önemli hususlardan bir tanesi ise bu antlaşmalardaki maddelerin özel olarak belirli bir dinî ya da etnik grup için değil bütün gayrimüslimler için oluşturulmuş olduğudur. Bu sebeple sadece Kafkasya'da değil Balkanlar'da da belirli bir göç sürecinin ortaya çıktığı yapılan çalışmalara yansımıştır. Bu süreçte Rum, Bulgar, Ermeni, Urum ve Nesturî unsurlarının Rusya İmparatorluğu sınırları içlerine doğru göç etme yönelimi giderek artmasına rağmen Rusya İmparatorluğu'nun bu sürece gerektiği kadar hazırlıklı olmadığı da ayrı bir olgudur.¹⁸

¹⁵Rusya'nın XIX. yüzyılın ilk yarısında Güney Kafkasya'daki askerî ve idarî ilerleyişi üzerine bkz. Hayri Çapraz, "Russia's Military and Administrative Activities in the South Caucasus in the First Half of the 19th Century", *Turkish Russian Academics. A Historical Study on the Caucasus*, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara, 2016, s. 73-96.

¹⁶Demografik muharebe üzerine bkz., Mark Pinson, *Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866*, Harvard University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard 1970. İran ve Osmanlı'dan Rusya sınırlarına göç eden Ermeni nüfusunun kayıtları Rusya tarafından detaylı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Müteakiben İ. İ. Şopen tarafından bu istatistikler detaylarıyla beraber yayımlanmıştır. İvan İvanoviç Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy-oblasti v Epohu yeya Prisoyedineniya k Rossiyskoy İmperi*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1852. Daha sonraki dönemlerde yapılan münferit çalışmalar Şopen'in bu çalışmasında sunulan bu sayıların tekrar gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

¹⁷Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, 13/17 (1988), s. 365-434. Serkan Keçeci, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)*, International History, The London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 2016, s. 284-298.

¹⁸1828-1829 Rusya-Osmanlı savaşını müteakiben Osmanlı'nın doğudaki bölgelerinden Rusya'nın ilhak ettiği topraklara göç eden Urumlar için bkz: Mustafa Tanrıverdi, "Pereselenie Grekov iz Vostočnıh Vilayetov Turtsii v Tsalku (1829-1831) po Dokumentam TsGiA Gruzii", *Kafedra. Vizantiyskoy i Novogreçeskey Filologii*, 18/1 (2024), s. 60-67. Alexander Bitis, "The 1828-1829 Russo-Turkish War and the Resettlement of Balkan Peoples into Novorossia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 53/4, s. 506-525. Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.

2. Merkez-Taşra Arasındaki Farklılık, Bölgesel Ayrışma ve Nüfus Dağılımı

XIX. yüzyılın başında hem İran hem de Osmanlı'daki Ermeni nüfusunun ne kadar olduğu konusunda büyük bir belirsizlik vardır.¹⁹ Her iki imparatorlukta da başkentlerde yaşayan eğitimli ve varlıklı Ermeni elitleri ile Anadolu'da ve Güney Kafkasya'da esnaf, zanaatkâr ve küçük çiftçiler olarak hayatlarını devam ettiren Ermeni nüfusunun ekseriyeti arasında büyük bir uçurum vardı. Bu köylü nüfusun bir kısmı Ermenice bile konuşmuyor ve kentli elitlerle dinlerinden başka bir şey paylaşmıyordu. Bu sebeple bu iki imparatorluğun başkentlerinde bulunan Ermeni elitlerinin taşra ve çeper bölgelerde yaşayan Ermeni köylü nüfus ile bir bağ kurabilmesi ya da onların üzerinde bir nüfuz alanı oluşturabilmesi için iktisadî, malî ve dinî ilişkiler ağına ve araçlara ihtiyaç duyuyordu. Bu aynı zamanda İran ve Osmanlı idarî merkezleri içinde avantajlı bir durumdu zira başkentlerindeki makul Ermeni elitleri vasıtasıyla taşrada bulunan ve erişmekte zorlandıkları Ermeni nüfusu mümkün olduğunca telkinde bulunabilecek, ortaya çıkabilecek herhangi bir kriz durumunda teskin edebileceklerdi.

XIX. yüzyılın başında İran'daki Ermeni toplumu ikiye bölünmüştü: İlki Aras Nehri'nin kuzeyinde (Güney Kafkasya'da), yani XVI. yüzyıldan beri çoğunlukla İran'ın kontrolü altında olan bir bölgede, diğeri ise Aras'ın güneyinde, İran'ın merkezi bölgelerinde yaşıyordu. Aras'ın kuzeyindeki Ermeni topluluğu dört ayrı bölgeye dağılmıştı: Kartli-Kakhet (Gürcistan), Şirvân-Şekî-Bakü (Hazar bölgesi), Karabağ-Gence-Zengezur ve XIX. yüzyılın başlarında Revân-Nahçıvan. Aras'ın güneyinde, Ermeni toplumu ise Maku, Hoy, Hamedan, Urumiye, Salmas ve Tebriz bölgelerini kapsayan bir coğrafyaya yayılmıştı. Başka bir deyişle bu güzergâh hem lojistik ve ikmal açısından hem de kuzeyden gelecek istilacı bir ordunun yan hatlarını güvence altına alması açısından oldukça stratejikti.²⁰

1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ile Derbent ve Bakü'den Gence ve Karabağ'a kadar uzanan birçok stratejik hanlık Rusya'nın kontrolüne geçti. Ancak Revân ve Nahçıvan İran'ın kontrolü altında kalmaya devam etti. Rusya'nın giderek artan askerî prestiji özellikle de Tiflis ve Karabağ'da ikamet eden Ermeniler arasında memnuniyetle karşılandı. Tiflis, Kafkasya Müstakil Kolordusu'nun karargâhı olması nedeniyle Gürcistan'da yaşayan Ermeni toplumuna kültürel ve entelektüel fırsatlar sunuyordu. Karabağ örneğinde, Ermeniler hanlıkta azınlık olmalarına rağmen, Ruslar için bölgeyi Ermeni elitleri olan *melikler* aracılığıyla yönetmek en kolay yoldu. Her ne kadar mevcut Ermeni sınıf yapısı ve soyluları Rusya'daki örneklerinden oldukça farklı olsa da Rusya tarzı bir yönetimi dayatmanın önündeki coğrafî engeller ve Karabağ'ın stratejik konumu, Rusya'nın, Ermeni elitlerle ittifakın bölgeyi imparatorluğa entegre etmenin gerekli ilk aşaması olarak kabul etmesine neden oldu.²¹ Karabağ'daki Ermeni seçkinleri uzlaşmaz tavırları nedeniyle, Karabağ hanlarına karşı siyasî ve askerî mücadelelerinde genellikle belirli bir liderden yoksun kalmışlardı. Bu mücadele etnik-ulusal bir çatışma değil, genellikle yerel meseleler ve çıkarlarla ilgiliydi.

¹⁹Senatör Vasiliy İvanoviç Bol'garskiy, *Tret'e Otdelenie* (III. Departman) bünyesinde istihdam edilmiş "Çinovnik 'S'" adlı İran'daki bir ajanının çok kapsamlı bir raporuyla ilgili olarak, sadece Revân'da değil, Şekî'de de Ermeni toplumunun çoğunluğunun Rusya'nın güvenliğini ve askerî himayesini kazanmaya istekli olduğunu iddia etti, bkz. Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-Istoričeskiy Arhiv, fond: 446, opis: 1, delo: 8, s. 1-2. Lazar Melik Nubarov tarafından 1827 yılında hazırlanan ve İran'daki Ermeni meskenlerinin sayısını gösteren üç ayrı rapor bulunmaktadır. İlk rapora göre İran'daki Ermeni konutlarının sayısı 21.323; ikincisine göre 22.411; üçüncüsüne göre ise 21.354'tür (Bundan sonra RGVIA). Sırasıyla 1827'de İran'daki Ermeni yerleşimlerinin tam listelerinin ayrıntıları için bkz: RGVIA, fond: 446, opis: 1, delo: 170, s. 1-5; RGVIA, fond: 446, opis: 1, delo: 175, s. 1-5; Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Voenno-Morskogo Flota, fond: 19, opis: 4, delo: 450, s. 81-86ob, 20 Mart (1 Nisan) 1827. İran'daki Ermeni yerleşimlerine dair ayrıntılar 1823 yılında General A. P. Yermolov'un emriyle Lazar Melik Nubarov tarafından sekiz ay boyunca kaydedilmiştir. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı öncesinde bölgenin Ermeni ve Gürcü gibi yerli halkları Tiflis'teki Rusya karargâhına İran'ın askerî hazırlıkları hakkında Gürcüce ve Ermenice oldukça ayrıntılı raporlar ve mektuplar sunmuşlardı, RGVIA, fond: 846, opis: 16, delo: 894, s. 1-44ob.

²⁰George Bournoutian, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannissian, St. Martin's Press, New York 2004, s. 81-107.

²¹Karabağ vilayetinin sakinleri sivil ve dinî olmak üzere iki genel gruba ayrılır. İlk grup kendi içinde üst, orta ve alt sınıflara ayrılabilir. *Begler* [beyler], *ağalar*, *melikler*, *minbaşılar* [binbaşılar] ve *sultanlar* üst sınıfa aittir; *yüzbaşılar* ve *mu'afklar* orta sınıfa aittir; ve *köylüler* - devlete ait olanlar, toprak ağalarına ait olanlar ve *rencberler*, alt sınıfları oluşturur. *Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheografičeskoj Komissiiyey*, VIII, no. 354, s. 469-477, Yerel eşrafın (*begler*, *ağalar* ve *na'ibler*) hakları üzerine notlar 1832. Bu resmî rapor sadece Karabağ'da değil, Şekî, Şirvân, Derbent, Karakaytak, Tabasaran, Kûbâ, Gence, Borçalı, Kazak ve Şemşeddil'de de sosyal yapı hakkında çok daha fazla ayrıntı içermektedir (Bundan sonra AKAK).



Hazar Denizi civarında yaşayan Ermeni toplumu ise genellikle ticarî faaliyetlerle meşgul olarak hem Rusya hem de İran ile iyi ilişkilere sahipken, Revân ve Nahçıvan'daki Ermeniler Rusya etkisinden çok daha uzaktı. Ermeni toplumu tarafından eşsiz bir fırsat olarak görülen Gürcistan'ın 1801 yılında Rusya İmparatorluğu'na ilhakının ardından, Tiflis'teki Ermeniler arasında Rusya'nın popülaritesi giderek artmaya başladı. Rusya idaresi de Kafkasya'nın güneyindeki bu yeni askerî merkezde yeni bir etno-sosyal destek zemini oluşturmaya çalışıyordu zira XIX. yüzyılın başında Tiflis nüfusunun çoğunluğunu Ermeniler oluşturmuyordu. Ermeniler coğrafi bilgileri ve dil becerileri nedeniyle Rusya'nın bölgedeki askerî keşif ve yayılımı için oldukça faydalı olduklarından bölgesel yönetim onlardan yararlanmaya karar verdi. Sonuç olarak, Gürcistan'daki Ermenilerin iktisadî, sosyal, siyasî ve entelektüel gücü Rusya yönetimi altında tekâmül etti. Bu süreçte bir örnek olarak, önde gelen Ermeni figürlerinden biri olan başpiskopos Nerses Aştaraketsi, Kafkasya Müstakil Kolorusu başkomutanı A. P. Yermolov ile olan iyi ilişkileri sayesinde, 1824 yılında Tiflis'te birçok önde gelen Ermeni entelektüelin eğitim göreceği Nersesyan okulunu kurmayı başardı.²²

Bakü, Şirvân, Şekî (Nukha) ve Astarhan bölgelerindeki Ermeniler, Hazar Denizi kıyısındaki Gilan'ın Ermeni tüccarlarıyla bağlantıları olması ve Astarhan, Bakü ve Derbent'te ticaret depolarına sahip olmaları nedeniyle İran ve Rusya arasındaki ticaretle ilgileniyorlardı. Sayıları Rusların bölgenin kontrolünü ele geçirmesinden sonra giderek arttı. Bakü, Hazar ekonomisinin merkezi haline geldi. Gürcistan'daki Ermenilerden farklı olarak Bakü Ermenileri, coğrafi, ticarî ve sosyal yakınlıkları sayesinde İran ile ilişkilerini ve kültürlerini canlı tutmuşlardır. Buna karşılık, isyan ve savaş sırasında Şirvân vilayetindeki Ermeni cemaati, Nerses Aştaraketsi'nin dinî söylemleri sayesinde Rusya'ya sadık kalmıştır.²³ Rusya'nın askerî prestijinin yoğun hissedildiği bölgede Ermeni nüfusun kendi çıkarlarını ön planda tutarak, muhtemel bir kriz ortamında pozisyonunu belirlerken çok fazla zorlanmadığı söylenebilir zira Rusya'nın o bölgedeki güçlü varlığı ve Ermeni nüfusun çıkarları örtüşmektedir. Ancak Rusya'nın bölgesel varlığının ve görünürlüğü'nün azaldığı diğer bölgelerde oluşan muhtelif güç boşluklarının alternatifleri tarafından doldurulabilme ihtimalinin artması ister istemez Ermeni ticarî elitinin ya da kırsal nüfusun rasyonel tercihlerinin üzerinde etki sahibi olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Bu sebeple zamansal olarak dinî retoriğin salt etkisinin ve bu etkinin kriz dönemlerinde ne şekilde yönetildiği de ayrıca önem arz etmektedir.

Karabağ vilayeti coğrafi olarak dağlık bölge ve ovalar olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Karabağ'ın dağlık kesimi, Ermeni *melikler* tarafından kontrol edilen stratejik açıdan çok önemli bir bölgeydi.²⁴ Bölgenin coğrafi

²²George A. Bournoutian, "The Armenian Church and the Political Formation of Eastern Armenia", *Armenian Review*, 36/3 (1983), s. 13. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı'nın arifesinde Aştarak Başpiskoposu Nerses, Rusya'nın Ermeni (Hristiyan) Kilisesi'ni İranlılara terk etmeyeceğinden çok emindi ve Tiflis'in şehir ve köylerinde yaşayan Ermeni cemaatini teşvik etmeyi amaçlıyordu, Gence, Karabağ, Şekî, Şemahı, Bakü ve Derbent vilayetleri Kafkasya Müstakil Kolordusu ile birlikte düşman İranlılara karşı savaşmak için, bkz. *Prisoedinenie vostochnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830)*, ed. Ts. P. Agayan, II, no. 124, s. 99-202. Sonraki aşamada Nerses Aştaraketsi bir Ermeni ulusal bayrağı oluşturup Harutyun Alamdaryan ve Grigor Manuçaryan[ts] gibi Ermeni din adamlarının önderliğinde bir Ermeni gönüllü milis birliğinin kurulmasını teşvik edecekti. Bu milis birlikleri Oşakan, Aştarak ve Eçmiadzin savaşlarında Rusya ordusuna yardım etmiştir, bkz. Bournoutian, "The Armenian Church and the Political Formation of Eastern Armenia", *Armenian Review*, 36/3 (1983), s. 13. Bir başka belgede, Nerses'in başarılı bir şekilde teşvik ettiği Ermeni gönüllü milislerin sayısı 400 süvari ve 800 piyade olarak belirtilmektedir, bkz. *Prisoedinenie vostochnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830)*, ed. Ts. P. Agayan, II, no. 241, s. 442.

²³AKAK, VI/I, no. 628, p. 464, A. P. Yermolov'dan to Nerses Aştaraketsi'ye, 15 (27) Şubat 1827.

²⁴*Melik* terimi Rusçaya *upravitel* olarak çevrilebilir. *Melikler* üç ayrı gruptan oluşuyordu. Karabağ'daki Ermeni meliklerinin kendi *meliklikleri* vardı ve bunlar beşe ayrılıyordu: Varanda'daki Şahnazaryanlar, Dizak'taki Yeganyanlar (Avanyanlar), Haçen'deki Hasan-Celalyanlar, Taliş'teki (Gülistan) Begleryanlar (Abovyanlar) ve Jraberd'deki İsrailyanlar. Yarı özerk hanlara bahşedilenler gibi onların konumu da yapılan hizmetler karşılığında İran şahları tarafından tesis edilmiştir. Sonraki dönemde, siyasî kargaşa nedeniyle özerkliklerini kaybettiler ve hanların kontrolü altına girdiler. Konumları *begler* ve *ağalar* ile aynı hale geldi. Meliklerin ikinci ve alt grubu İslam'ı kabul edenlerdir. *Begler* ile aynı imtiyazlara sahiptiler. Üçüncü grup ise köyün ileri gelenlerinden oluşuyordu. AKAK, VIII, no. 354, s. 470, Yerel eşrafın (*begler, ağalar ve na'ibler*) hakları üzerine notlar 1832. Karabağ melikleri hakkında ayrıntılı bir makale dizisi için bkz. R. H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study", *Revue des études arméniennes*, sayı IX (1972), s. 285-329; R. H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia II", *Revue des études arméniennes*, sayı X (1973), s. 281-300; R. H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia III", *Revue des études arméniennes*, sayı XI (1975), s. 219-43; R. H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia IV: The Siwnid Origin of Xaç'atur Abovean", *Revue des études arméniennes*, sayı XIV (1980): s. 459-70; Mirzâ Cemâl Cevânşir Karabağî, *Târîh-i Karabağ*, ed. Hüseyin Ahmedî, Merkez-i Esnâd ve Târîh-i Diploması, Tahrân 1384, s. 12-14. Sadece Karabağ'da değil, bölgenin diğer yerlerinde de siyasî açıdan Karabağ'dakiler kadar etkili olmayan bazı küçük *meliklikler* vardı. Sünik'in (Zengezur) farklı bölgelerindeki *meliklikler* Tatev'deki Davidyanlar, Megri'deki Ovanyanlar, Kapan'daki Parsadanyanlar, Sisyan'daki (Karakilise) Safrazyanlar ve Tanganyanlardı. Revân'daki diğer önemli *melikler* Agamalyanlar ve Gegamyanlardı.

özellikleri, ovoidan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı kendi konumlarını korumak için yerel elitlere gerçekten de askerî bir avantaj sağlıyordu. Rus subaylar tarafından hazırlanan bir araştırmaya göre, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Karabağ'ın dağlık bölgelerinde Ermeni nüfusu fazlayken, hanlığın geri kalanında ve Karabağ'ın ovalarında Müslümanlar çoğunluğu oluşturuyordu.²⁵ Karabağ *melikleri* Safevî yönetimi sırasında özel hak ve imtiyazlara sahiptiler. Meliklikler, Safevî yönetiminin yıkılmasının ardından Osmanlılara karşı Rusya'dan siyasî ve askerî destek aramak zorunda kaldılar lakin Rusya'nın askerî kapasitesi ve potansiyeli onlarla kalıcı bir bağ kurmak için yeterli seviyede değildi. Takip eden dönemde, Osmanlılara karşı gösterdikleri güçlü direniş sayesinde *meliklerin* hak ve imtiyazları Nadir Şah tarafından yenilendi. Rusların Tiflis'i ele geçirmesi ve Gürcistan'da artan güçleri, *melikleri* yeni emperyal aktörün askerî potansiyeli konusunda ikna etti. Yeni siyasî ve askerî gerçekler karşısında *melikler*, 1804-1813 Rusya-İran savaşı sırasında İran'a karşı Rusların yanında yer alma eğilimi gösterdiler.²⁶

1826-1828 Rusya-İran savaşının başlangıcında ani ve beklenmedik İran saldırısı Karabağ ve Hazar bölgesindeki İran yanlısı Müslüman nüfus tarafından memnuniyetle karşılandı. Eğer Ermeniler ve onların silahlı gönüllüleri Rus askerî yardımı gelene kadar Rusya idaresini ve garnizonlarını korumamış olsalardı, Rus komutanlığı hazırlıksız yakalandığı için imha edilmiş olacaktı. Müslümanların İran'a olan açık sempatisi göz önüne alındığında, Kafkasya Müstakil Kolordusu generallerinden biri ve kendisi de Ermeni kökenli olan V. G. Madatov (R. G. Madatyan) da Müslüman beylerin çoğunu hain olarak gördüğünden,²⁷ yeni idarî yapıda ağırlıklı olarak Ermeni önde gelenlerini istihdam etmekte kararlıydı.²⁸ Şuşa kalesinin İran birlikleri tarafından kuşatılması sırasında, Şuşa garnizonunun komutanı Albay Y. A. Reutt'un başarısının ardındaki başlıca neden, kalenin eteklerinde yaşayan Ermenilerin askerî ve lojistik yardımıydı.²⁹ Sadece Ruslar değil, İranlılar da Ermenileri kendi taraflarına çekmeye çalıştılar. Başpiskopos Sargis vakası bu mücadelenin açık bir örneğiydi. Karabağ'ın Haçen bölgesinde bulunan Hasan-Celalyan hânedanının üyesi ve Alban Havari Kilisesi'nin (Ağvank) son katolikosu olan II. Sargis Hasan-Celalyan Gandsasaretsi (Gantsasarlı/Genceserli)

²⁵Karabağlı İbrahim Halil Hân'ın 2 (14) Haziran 1806 tarihinde bir grup Rusya askerî tarafından öldürülmesi üzerine Rusya yönetimi İbrahim Halil'in oğullarından Mehdi-Kul'i Karabağ'ın yeni hanı olarak atadı. Babası gibi o da İran sarayı ile sıkı ilişkiler kurdu ve ardından 21 Kasım (2 Aralık) 1822 tarihinde İran'a kaçtı. Bunun üzerine Karabağ vilayetinin özerkliğine son verilerek hanlık Rusya İmparatorluğu'na bağlandı. İbrahim Halil Hân'ın ölümü hakkında bkz. Muriel Atkin, "The Strange Death of İbrahim Khalil Khan of Qarabagh," *Iranian Studies*, 12/1 (1979), s. 79-107. Karabağ vilayetinin Rusya İmparatorluğu'na katılmasının ardından Kafkasya Başkomutanı A. P. Yermolov, 13 (25) Ocak 1823 tarihinde P. İ. Mogilevskiy ve P. N. Yermolov'u Karabağ vilayetinde çok detaylı bir araştırma yapmakla görevlendirdi. Yermolov'u bu araştırmaya iten sebep ise Karabağ vilayetinde yaşayan nüfusun sayısını tespit ederek İbrahim Halil Hân'ın topladığı gelirleri belirlemektir. Mogilevskiy ve Yermolov tahriri 17 (29) Nisan 1823'te tamamladılar ve bulgularını 2 (14) Mayıs tarihinde Tiflis'te General Yermolov'a sundular. Karabağ vilayetinin demografisi hakkında değerli bilgiler sağlayan bu araştırma 1866 yılında Tiflis'te yayımlanmıştır. P. İ. Mogilevskiy ve P. N. Yermolov, *Opisanie karabagskoy provintsii, sostavlennoe v 1823 godu*, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1866. İngilizce çevirisi için bakınız George A. Bournoutian, *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province: A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century*, Mazda Publishers, Costa Mesa 2011.

²⁶1804-1813 Rusya-İran Savaşı için kapsamlı bir çalışma için bkz., George A. Bournoutian, *From the Kur to the Aras. A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801-1813*, Brill Publishers, Leiden 2021.

²⁷Yerel seçkinler ve bulundukları bölgenin ileri gelenleri iş birliği ve direniş arasında seçim yapmak zorunda kalmış ve Rusya İmparatorluğu'nun ilerleyişi ile sosyal statülerini, mülklerini ve güçlerini korumakla ilgilmişlerdir. Rusya'nın bölgedeki sürekli ilerleyişi, Rusya imparatorluk merkezinde eğitim gören ve daha sonra kendi halkları arasında Rusya çıkarlarına hizmet etmek için geri dönen farklı bir tür yerel elitin artan nüfuzuyla sonuçlandı. General Madatov bu askerî eğitim politikasının en önemli örneklerinden biriydi. Hem Rusya hem de kendi kültürleriyle barışık görünen bu insanlar, her iki dünyada da ayrıcalıklı yabancılardı. Bu politikanın çevre bölgelerde Rusya'nın otoritesi için avantajlı olduğu açıktı. Bununla birlikte, taşırayı takip etmek beraberinde bazı dezavantajlar da içeriyordu - örneğin merkezi yönetimden daha bağımsız olduğunu iddia etmek ve yerel meselelerde kişisel çıkarları gözetmek gibi. Bu konularda bkz. Michael Khodarkovsky, *Bitter Choices: Loyalty and Betrayal in the Russian Conquest of the North Caucasus*, Cornell University Press, Londra 2011. Yerli Müslüman *beglerin* iş birliğiyle gerçekleştirilen İran akınlarının ardından Madatov, evlerini ve köylerini yakan, ailesinin mezarlarını tahrip eden bu *beglere* karşı son derece düşmanca bir tavır takınmıştır. Bu da yukarıda bahsedilen dezavantajlardan biri olarak değerlendirilebilir. AKAK, VI/1, no. 1326, s. 867-868, V. G. Madatov'dan A. P. Yermolov'a, 22 Eylül (4 Ekim) 1826.

²⁸*Begler* genellikle hanlar tarafından göreve getirilir ve hanlara hizmet etmenin yanı sıra hediyeler de sunmak zorundaydılar. Tıpkı normal insanlar gibi bedensel cezalar da dahil olmak üzere cezalandırılabilirlerdi. Hanlar, özerklikleri çerçevesinde onlara *beglerin* köylülerden alabildikleri ölçüde aldıkları mülkler verilerdi. Köylülerini bedensel cezaya çarptırma hakkına sahiptiler ve bazıları, hanın ailesinin üyeleri, köylülerini ölüme bile mahkûm edebiliyordu. Sadece hanın izniyle devredilebilen topraktaki yerli köylüler hariç, tüm taşınır ve taşınmaz malları satma hakkına sahiptiler. AKAK, VIII, no. 354, s. 469-470, Yerel eşrafın (*begler*, *ağalar* ve *na'ibler*) hakları üzerine notlar 1832.

²⁹V. A. Potto, *Pervie dobrovol'tsi karabaga v epohu vodvoreniya russkogo vladicestva*, M. Martirosyantsa, Tiflis 1902, s. 64. Resmî Rus raporlarına göre, Şuşa Ermenileri sadece gönüllü olarak değil, aynı zamanda zorla da garnizonun iaşesini sağlamışlardır; kaledeki birliklerin iaşesi için tüm mallarına Albay Reutt tarafından resmen el konulmuştur. AKAK, VI/1, no. 1327, s. 868, V. G. Madatov'dan A. P. Yermolov'a, 24 Eylül (6 Ekim) 1826.

Şuşa kalesi İranlılar tarafından kuşatıldığında kalenin surlarının yakınına gelerek içerideki Ermeni ahaliden kapıları İranlılara açmalarını isteyerek onları teslim olmaya çağırırdı. Bu çağrı daha sonrasında Rusya idaresi tarafından Şuşa kalesindeki Ermenilerin Rus garnizonuna karşı kışkırtma olarak değerlendirildi. Sargis'in bu çağrısı bazı Ermenileri İranlılara katılmaya teşvik etti.³⁰

Aras Nehri vadisini ve Ağrı ovasını kapsayan bölge, Güney Kafkasya'daki başlıca tarım merkezlerinden biriydi. Bölgenin potansiyeli, doğu ile batı arasındaki yolların buradan geçmesiyle daha da artmaktaydı. Bu güzergâh Osmanlılar, İranlılar ve Ruslar gibi bölgesel emperyal aktörler tarafından kullanılan doğu-batı ticareti ve askerî koridorlar olarak hizmet ediyordu. İran savunmasının merkezi olmasının yanı sıra, Revân Hanlığı, Eçmiadzin Ermeni Katolikosluğu'na da ev sahipliği yapıyordu. Bu bölgenin ahalisi Gence veya Tiflis'ten farklı olarak, uzun süredir İran ve Osmanlı tarafından çevrelenmiş olduğu için Rusya etkisinden uzaktı. Bu nedenle, Revân ve Nahçıvan'da yaşayan Ermeniler bölgedeki dinî ve kültürel konumlarını daha iyi koruyabildiler ve İran yönetimiyle nispeten daha iyi ilişkiler kurabildiler.

Karabağ, Gence ve Gürcistan'ın kaybedilmesinden sonra bölgenin stratejik değerinin farkına varan Feth-Alî Şah, Abbas Mirza ve Hüseyin Kulî Han, Ermenilerle iş birliği için çalışmaya karar verdiler ve Ermeni Katolikosluğu'nun yanı sıra Ermenilerin seküler liderlerinden biri olan Sahak Melik-Ağamalyan'a önemli imtiyazlar verdiler.³¹ Müslüman mahkemeleri Ermeni dilekçelerine uygun kararlar verdi. Ermeni köylüler sadece Müslümanlarla aynı vergileri ödemekle kalmıyor, aynı zamanda Müslüman meslektaşlarından daha fazla hayvan ve ürüne de sahip olabiliyorlardı. Dinî ve seküler Ermeni liderleri İran'a güveniyorlardı. Kilise mensuplarından biri olan Nerses Aştaraketsi bu siyasî yakınlaşmayı kabul etmeyip İran karşıtı söylemlerde bulunmak üzere Tiflis'e gitmiş olsa da Ermeni nüfusunun çoğunluğu ya aktif olarak İran ile iş birliği yapıyor ya da tarafsız kalıyordu. Koşullar elverişli olduğu sürece, buradaki Ermeniler yardım için Rusya'ya yönelmediler. Gürcistan veya Karabağ'da çok belirgin olan Rusya taahhütleri ve aktif katılımı burada kendini göstermedi. Savaştan sonra Nerses ve Rusya idaresi İran ve Osmanlı'daki Ermenileri yeni ilhak edilen bölgelere göç ettirmeye teşvik etti. Türkmençay Antlaşması, fonlar, propaganda ve Müslümanların misilleme korkusu sayesinde binlerce Ermeni'yi Rusya'nın Ermeni vilayetine çekmeyi başardı.³²

Ermeni köylerinin tüm ileri gelenleri, Revân'ın tüccarları ve İran yönetiminden memnun olmayan bazı Müslüman ileri gelenleri, Rusların Karabağ'dan saldırıp önce Nahçıvan'ı alırlarsa Revân'ı almayı başaracakları görüşündeydiler. Bundan sonra Rusya ordusu Pambak ve Şuragel'den Revân'a hareket edebilirdi. Aksi takdirde İranlılar, Şah I. Abbas'ın zamanında yaptıkları gibi tüm Ermenileri Aras'ın ötesine sürerler ve Ruslar boşalmış bir Revân'a varırlardı. Revân sakinlerinden Kalantar Barseğ, 1 Mart 1827 tarihinde Nerses Aştaraketsi'ye bir mektup göndererek Rusya birliklerinin Revân'a hemen saldırması durumunda tüm Ermenilerin İran'a sürüleceğini belirtti. Bu nedenle 20 Eylül'e kadar Revân'a saldırmamak en iyisi olacaktı. Bundan önce Gümrü'den Revân'a ve oradan da Tebriz'e ilerlemek için planlar yapılmalıydı.³³

³⁰Bir Ermeni din adamının İran idaresiyle iş birliği yapmasının bariz bir örneği olan bu davranış, bölgedeki Ermeniler arasında Rusya'nın prestijine zarar vereceği için Yermolov tarafından kabul edilemezdi. Başpiskopos Sargis, Kaçar hânedanı veliahdı Abbas Mirza'ya katıldığı ve elinde haçla onun kampında kaldığı için Yermolov tarafından bir hain olarak görülmüştür. Şuşa kalesinin savunulmasının ardından, Yermolov tarafından itibarsız bir şekilde "molla" olarak anılan Başpiskopos Sargis, Başpiskopos Nerses Aştaraketsi tarafından cezalandırılması ve emsal olması için Tiflis'e gönderildi. AKAK, VI/1, no. 626, s. 464, A. P. Yermolov'dan Başpiskopos Nerses Aştaraketsi'ye, 2 (14) Aralık 1826. Yermolov'un aşırı eleştirel mektubu üzerine Nerses 14 (26) Haziran'da Paskeviç'e, Mehdi-Kulî Han'ın Başpiskopos Sargis'i kandırarak Rusların Karabağ'ı tahliye ettiklerini açıkladığını yazdı. "Şuşa'da 1.500 kadar Ermeni bulunduğundan, Sargis, Abbas Mirza'dan onları kollamasını istedi. Başpiskopos Sargis'in çabaları muhalifleri tarafından yanlış yorumlandı. Onun Karabağ'a geri dönmesine izin verilmelidir." Paskeviç, Tiflis askerî valisi Nikolay Martemyanoviç Sipyağın'e uygun bir mektup göndererek bu dilekçeyi onayladı. AKAK, VII, no. 204, s. 251-252, Başpiskopos Nerses Aştaraketsi'den İ. F. Paskeviç'e, 14 (26) Haziran 1827.

³¹Bournoutian, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", s. 104.

³²George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828: A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest*, Umdena Publications, California 1982.

³³George A. Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889: A Documentary Record*, Mazda Publishers, Costa Mesa 1998, no. 282, s. 65, General Paskeviç'in günlüğünden, 17-20 Mart (29 Mart-1 Nisan) 1827. Kafkasya Müstakil Kolordusu komutanının günlüğünde Nisan ortasında Eçmiadzin'i ele geçirdiklerinden ve Rusya birliklerine eşlik eden Başpiskopos Nerses'in Revân ve Nahçıvan'daki destekçilerine Rusya hareketına

Hazar Denizi üzerinden işleyen ikmal hattı Temmuz ayından itibaren sürekli ve etkili bir şekilde faaliyete geçene kadar Paskeviç, Revân ve Nahçıvan hanlıkları boyunca ilerlerken kendi başının çaresine bakmak zorundaydı.³⁴ Bu süreçte birçok zorlukla karşılaştı. Kısa süre sonra İvan İvanoviç Dibiç'in Revân ve Nahçıvan hanlıklarını ele geçirme, hatta yaz sıcağı harekâtı akamete uğratmadan önce Tebriz'e ilerleme planının haddinden fazla iyimser olduğunu fark etti. Paskeviç'in komuta ettiği ana ordunun ilk hedefi Revân Hanlığı'nın ele geçirilmesiydi.³⁵ Bunun askerî olduğu kadar siyasî bir yönü de vardı. Ermeni Kilisesi'nin başı Katolikos Nerses Aştaraketsi, açık bir şekilde ve nihayetinde Abbas Mirza ile bağlarını koparmadan, Rusları Revân'ı işgal ve ilhak etmeye davet etti. Rusya ordusuna hem erzak hem de yerel Ermeni nüfusundan silahlı destek sözü verdi.³⁶ Paskeviç, Nerses'e hiçbir zaman tam olarak güvenmemiş olsa da onun destek teklifini kabul etti ve Nisan ortasında Rusya'nın harekâtı başladı. Nerses, Konstantin Hristoforoviç Benkendorf komutasındaki altı taburluk Rusya öncü birliğine eşlik ederek Ermeni Kilisesi'nin merkezi ve katedralinin bulunduğu Eçmiadzin'e doğru yola çıktı. Benkendorf 1812-1814 yıllarında son derece başarılı bir hafif süvari komutanı olmuş ve düşmanın gerisine doğru bir dizi cesur baskına liderlik etmişti. İmparatorun yaverliğini yapmıştı ve kısa bir süre önce Jandarma ve III. Departman Şefi³⁷ olarak atanan kardeşi Aleksander da Çar I. Nikolay'ın en yakın danışmanlarından biriydi.³⁸

İran'daki Ermeniler, XVII. yüzyılın başlarında İran şahı I. Abbas tarafından iskân edilen Ermeni cemaatinin bakiyelerinden oluşuyordu.³⁹ XVIII. yüzyılın sonunda, Ağa Muhammed Hân yönetimindeki Kaçar aşireti nihayet rakiplerinden iktidarı aldığı anda, yaklaşık 400.000 kişilik eski bir topluluktan, özellikle İsfahan, Şiraz, Maku, Hoy, Tebriz ve Hamedan'da yaşayan yaklaşık 100.000 Ermeni İran'da kaldı.⁴⁰ XIX. yüzyılın başında, Feth-Ali Şah ile başlayan Kaçar hanedanı, İran'ı kademeli olarak birleştirmekle kalmadı, aynı zamanda İsfahan ve Tebriz'deki Ermeni toplumunun nihaî olarak canlanmasında, istikrar kazanmasında, ve Tahran'da yeni ve önemli bir Ermeni toplumunun yaratılmasında da rol oynadı. Ermeni tüccarlar bir kez daha İran'ın büyük şehir merkezlerinde aktif hale geldi.⁴¹

yardım etmeleri için bir bildiri yayınladığından bahsedilmektedir. Rahipleri ve Eçmiadzin'deki diğer Ermenileri İranlılardan korkmamaları ve Ruslarla iş birliği yapmaları için teşvik etti. Ayrıca Gökçe Gölü'nün (şimdiki Sevan Gölü) güney kıyısında yaşayan Karapapak aşiretini de Rusya tarafına çekmeye çalıştı.

³⁴Paskeviç'in Kafkasya'da İran ve Osmanlı ordularına karşı yürüttüğü askerî süreç için bkz., Serkan Keçeci, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)*, International History, The London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 2016, s. 186-255; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021. Paskeviç'in hayatı ve askerî kariyeri üzerine derlenmiş belgeler serisi için bkz., Aleksandr Petroviç Şçerbatov, *General-Fel'dmarşal Knyaz' Paskeviç. Ego Jizn i Deyatel'nost'*, Tipografiya R. Golike, 7 Cilt, Sankt Peterburg 1888-1904.

³⁵Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii, fond: 109, opis': 3a, delo: 1151, s. 1-3ob.

³⁶"Armyanskiy Polk, Sformirovannii v 1827 g.", *Tiflisskiy Vestnik*, 117, 1877, s. 1-2. Ermenilerin toplu göçü için RGVIA, fond: 846, opis': 16, delo: 978, s. 2-14ob. Kafkasya'da yeni ilhak edilen bölgelere sadece Ermeniler değil Karapapaklar da göç etti, bkz. RGVIA, fond: 846, opis': 16, delo: 979, s. 1-12ob.

³⁷Aleksander Benkendorf Jandarma Şefi olarak görev yapmıştır ancak III. Departman İcra Müdürü makamı 1829 yılına kadar resmi olarak Jandarma Şefi ile birleştirilmemiştir. III. Departman ile ilgili ayrıntılar için bkz: Sidney Monas, *The Third Section: Police and Society in Russia under Nicholas I*, Harvard University Press, Cambridge 1961; Peter Stansfield Squire, *The Third Department: The Establishment and Practices of the Political Police in the Russia of Nicholas I*, Cambridge University Press, Cambridge 1968; *Tret'e Otdelenie: Perviy Obit Sozdaniya Professional'noy Spetsslujbi v Rossiiskoy İmperii, 1826-1880*, Tsentrpoligraf, Moskva 2006.

³⁸K. H. Benkendorf üzerine bkz: V. M. Bezotosnyy, *Oteçestvennaya vojna 1812 goda: Entsiklopediya*, Rosspen, Moskva 2004, s. 59.

³⁹George A. Bournoutian, "Armenians in the Nineteenth-Century Iran", *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, ed. Cosroe Chaqueri, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 54-55. XVII. yüzyılın sonunda Safevî hanedanının çöküşü, İran Ermenilerinin yavaş yavaş dünyanın farklı yerlerine göç etmesine neden oldu. Aralarında çok sayıda zengin ve nüfuzlu tüccarın da bulunduğu çok sayıda Ermeni Gürcistan, Rusya, Avrupa ve Güney Asya'ya göç etti.

⁴⁰George A. Bournoutian, "Armenians in the Nineteenth-Century Iran", *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, ed. Cosroe Chaqueri, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 55.

⁴¹J. MacDonald Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, London 1813, s. 36.



3. Osmanlı Ermenileri, *Amira* Sınıfı ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi

İran'daki duruma benzer şekilde, Ermeni toplumu XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında oldukça dağınık durumdaydı. Ancak İstanbul'daki *amira* sınıfı⁴² ve bunun önde gelen temsilcilerinin Osmanlı merkezinde oluşturduğu etki ve bırakmış oldukları imaj Karabağ, Tahran ya da İsfahan'daki soydaşlarına kıyasla çok daha ileri seviyedeydi. İstanbul'daki Ermeni Patrikhânesi ve *amiralar* ile Osmanlı'nın özellikle doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeni reaya arasındaki iletişim ve etkileşimin önemi 1828-1829 Rusya-Osmanlı Savaşı sırasında ön plana çıktı.⁴³ Rusya'nın Güney Kafkasya'daki ilerleyişi Osmanlı merkezi idaresini artan bir şekilde tedirgin ederken, Ermeni reayanın Rusya'ya karşı tutumu nispeten olumluydu. Bu bağlamda, Ermeni Patrikhânesi ile *amiralar* arasındaki ilişki ve her ikisinin de reaya üzerindeki etkisi kilit öneme sahipti.⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ermeni kilisesinin yüzyıllardır süregelen kanonik geleneğine uygun olarak, kilise dışı (seküler) unsurlar papazlarının yanı sıra piskoposların, başrahiplerin, patriklerin ve katolikosun seçimine katılmışlardır. Kilise dışı unsurların kilise işlerine bu geleneksel katılımı Ermeni Hristiyanlığının en eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. XIX. yüzyılın başlarında bunun anlamı, bazı banker ve sarrafların⁴⁵ bir milyon sterlinden fazla servete sahip olduğu İstanbul'un zengin Ermeni elitinin patrikhâneye hâkim olmasıydı.⁴⁶ Patrik de Osmanlı hükümeti tarafından Ermeni milletin başı⁴⁷ olarak tanınıyor ve milletin üzerinde sadece dinî değil idarî ve adlî yetkilerinden de istifade ediyordu.⁴⁸ *Amira* sınıfı ve Ermeni Patrikhânesi'nin bağlantılı çıkarları onları Osmanlı sultanına sadık kılıyordu. Gerçekten de *amira* sınıfı genellikle Ermeni Patrikhânesi ile merkezi hükümet arasında arabulucu olarak hareket etmiştir. Bu imtiyazlı Ermeni sınıfı sadece hükümetteki en önemli pozisyonlardan bazılarını elinde tutmakla kalmıyor, aynı zamanda Osmanlı ekonomi ve maliyesinin önemli bir kısmını da kontrol ediyordu.⁴⁹ Prestijleri ve zenginlikleri

⁴²*Amira* kavramı, prens anlamına gelen Arapça *amir* kelimesinden türeyen Türkçe emir kelimesinden gelmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda bu zengin Ermeniler *hocalar* ve *çelebiler* olarak bilinmekteydiler. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu zenginler, sultan tarafından yalnızca Osmanlı hükümetiyle resmen bağlantılı olan Ermenilere verilen bir unvan olan *amira* olarak anılmaya başlandı. *Amira* sınıfı, Avrupa ve Rusya'da olduğu gibi kalıtsal aristokrasie değil, liyakat ve yeteneğe dayanıyordu. XVIII. yüzyılın son yirmi yılına kadar amiraların sayısı ayrı bir sınıf olarak görülmeye başlanacak kadar artmamıştı. II. Mahmud'un çok yakınında bulunan Harutyun Bezciyan (Kazzâz Artin) gibi bireysel *amira* örneklerinin yanı sıra tarihsel serüven içerisinde bünyesinde çok sayıda *amira* unvanını taşıyan figür bulunduran Düzyan, Tıngıryan, Cezayirliyan, Noradunkyan, Arpiaryan, Bilezikçıyan, Balyan ve Dadyan aileleri dikkat çekmektedir.

⁴³İstanbul Ermenileri ve Ermeni patrikleri üzerine bkz: Hrant Asadur, "Gostantnubolso Hayeri yev İrents Badriarkneri [İstanbul Ermenileri ve Patrikleri]", *Intartsag Orasuyts Surp Pirgiç*, Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], İstanbul 1901; Pamukciyan, Kevork, *Hovhannes Badriark Golod (1678-1741) yev İr Aşagerdneri* [Patrik Hovhannes Golod (1678-1741) ve Talebeleri], Murad Offset, İstanbul 1984; Pamukciyan, Kevork, *Hagop Nalyan Badriark (1706-1764)*, *Gyankı, Kordzeri yev Aşagerdneri* [Patrik Hagop Nalyan (1706-1764), Hayatı, Çalışmaları ve Talebeleri], Murad Offset, İstanbul 1981.

⁴⁴Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Katolik Kilisesi hakkında bkz. Christopher Korten, "Private Partners: Cooperation between Russia and Rome in the Crisis of the Armenian Catholic Church, 1827-1830", *Slavonic and East European Review*, 92/4 (2014), s. 653-673; Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması* (1830), Harvard University Press, Harvard 1995; Charles A. Frazee, "The Formation of the Armenian Catholic Community in the Ottoman Empire", *Eastern Churches Review*, 7/2 (1975), s. 149-163.

⁴⁵Osmanlı sarrafları üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz., Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık. Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650 – 1850)*, çev. Erol Üyepazarcı, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

⁴⁶İstanbul'daki Ermeni cemaatinin ortaya çıkışı üzerine bkz: T. Haçgonts, "Gostantnubolso Hay Kağutin Dzakumi" [İstanbul Ermeni Cemaati'nin Ortaya Çıkışı], *Intartsag Orasuyts Surp Pirgiç*, Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], İstanbul 1902, s. 185-201. Daha detaylı bir çalışma için bkz: Yeremya Çelebi Kömürçüyan, *Sdambolo Badmutyun* [İstanbul Tarihi], ed. Vahram Torkomyan, Mkhitarayan Dbaran [Mkhitarayan Baskısı], I-II-III, Viyana 1913-1932-1938.

⁴⁷Osmanlı idarî sisteminde gayrimüslim tebaa, millet adı verilen yarı özerk birimler halinde örgütlenmişti. Her milletin lideri milletbaşı unvanını taşıyordu ve Ermeni ve Rum milletlerinin her birinin başında birer patrik bulunuyordu. Hristiyanların iki geniş gruba ayrılması ırk ya da milliyete değil, inanç temeline dayanıyordu. Millet sistemi hakkında bkz. Michael Ursinus, "Zur diskussion um 'millet' im Osmanischen Reiches," *Südost-Forschungen*, sayı 48 (1989), s. 195-207; Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007. Katolik ve Protestan Ermeni milletlerinin oluşumu hakkında bkz., Vartan H. Artinian, "The Formation of Catholic and Protestant Millets in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 28/1 (1975), s. 3-15.

⁴⁸Hagop L. Barsoumian, "Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 31/3 (1978), s. 310-316; Vartan H. Artinian, "The Role of the Amiras in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 34/2 (1981), s. 189-94; Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750 - 1850)", s. 171-184; Hagop L. Barsoumian, *The Armenian Amira Class of Istanbul*, American University of Armenia, Yerevan 2007.

⁴⁹Osmanlı malî idaresinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni sarrafların tedricen ön plana çıkmaya başlaması dikkat çekmektedir. III. Mustafa döneminde Darphâne-i 'Âmire mültezimliğinin sarraf Yako Bonfil'den alınarak "bir daha herhangi bir Yahudi sarrafa verilmemek üzere" sarraf Mikael Çelebi Düzyan'a teslim edilmesi Ermeni sarraf ve *amiraların* Osmanlı merkezindeki milletler arası rekabette önemli bir yer tuttuğuna



devletin merkezinde ve Edirne, Bursa, İzmir gibi şehirlerde nispeten etkiliydi fakat çevre bölgelerde aynı etkiyi gösteremiyorlardı. Sadece *amira* sınıfı değil, Ermeni Patrikhânesi de Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde yaşayan kendi cemaati üzerinde güçlü bir etkiye sahip olamadı. Bu durum, XIX. yüzyılın kriz dönemlerinde *amiraların*, Ermeni Patrikhânesi'nin ve Osmanlı merkezi otoritesinin yüzleşmek zorunda kaldığı ciddi dezavantajlardan biri oldu.⁵⁰ Osmanlı taşrasında özellikle de doğu vilayetlerinin hudut bölgelerine yakın kısımlarda görev yapan çeşitli unvanlardaki dinî ve mahalli görevlilerin bazıları da Rusya'nın yükselen siyasî ve askerî prestijinin etkisini altında bir tutum sergileyebiliyordu.⁵¹ Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Ermeni *amiralar* genel olarak Osmanlı rejimine sadıktı ve Rusya'ya sığınmak gibi bir niyetleri yoktu. Ermenilerin ticaret, maliye ve yönetimdeki önemi İstanbul'da daha fazlaydı.⁵² Osmanlı darphânesi XVIII. yüzyılın ortasından beridir Ermeniler tarafından işletiliyor, Ermeni personel çalıştırıyor ve kayıtlarını Ermenice tutuyordu. Sultanın önemli malî danışmanları ve bankerlerinin çoğu Ermeni idi.⁵³

Bâb-ı 'Âli için doğu vilayetlerindeki Ermenilerin durumu ve yönelimleri İstanbul'dakilere kıyasla tedirgin ediciydi. Lynch'in çalışmasına göre, Kars'taki Ermenilerin sayısı XIX. yüzyılın ilk on yılında 20.000-25.000 civarındaydı. Bölgenin mevcut siyasî durumuyla ilgili olarak, Osmanlı seraskeri Galib Paşa, resmî raporlarında, bölgedeki Ermenilerin 1826 yılında Rusya-İran savaşının patlak vermesine kadar tarafsız kaldıklarını ancak sonraki süreçte coğrafî yakınlık ve diğer nedenlerle Kars ve Çıldır Ermenilerinin yavaş yavaş Rusya'nın yanında yer almaya başladıklarını belirtmişti. Rusya-Osmanlı savaşının başlarında Kars'ta ikamet eden Ermenilerin bir kısmı Rus komutanlar tarafından organize edilen milis gruplarında *soldat* olarak askere alınmaya başlanmış ve Kars'ın düşmesinin ardından Kafkasya Müstakil Kolordusu Kars garnizonundan aldığı

işaret etmektedir. Bu dönemde sadece Yako Bonfil'in değil aynı zamanda Yahudi milletinin de Darphâne-i 'Âmire'den uzaklaştırılması kararının alınması ve bunun en üst makam tarafından bir 'ferman' vasıtasıyla onaylanması ayrıca önemlidir. Sarraf Yako Bonfil'in Darphâne-i 'Âmire'deki görevinden alınması üzerine Sultan III. Mustafa'nın fermanı için, BOA, MFB, 00177; III. Mustafa'nın bedduası için, Onnik Jamgoçyan, *Reformlar Zamanı. Osmanlı Ermenileri, II. Mahmud, Tanzimat ve 1800-1860 Yılları Arasında İstanbul*, çev. Serkan Keçeci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2025, s. 53-54. Ancak bu süreç sadece iki millet arasındaki rekabet üzerinden değerlendirilmek, İstanbul'da bir süredir devam edegelen 'islahat' ya da 'reform' konusundaki tartışmaların ve siyasî gerilimin gözden kaçırılmasına sebebiyet verebilir. Osmanlı siyasî ve idarî merkezi tarafından bir süredir askerî alanda yapılması hedeflenen yeniliklerin önündeki en büyük engel olarak görülen Yeniçerilerin, malî alanda genellikle Yahudi sarraflar ile çalışmaları, Osmanlı hanedanını ve yönetici elitini stratejik bir tercih ve denge unsuru olarak Ermeni sarraflarla iş birliğine yöneltmiş olması oldukça muhtemeldir. 1821-1829 yılları arasındaki Rum İsyanı'nın da ayrıca Ermeni sarraf, *amira* sınıfı ve önde gelenlerinin İstanbul'daki yükselişlerine katkıda bulunduğu söylenebilir. Onnik Jamgoçyan, *Reformlar Zamanı. Osmanlı Ermenileri, II. Mahmud, Tanzimat ve 1800-1860 Yılları Arasında İstanbul*, çev. Serkan Keçeci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2025, s. XXV (Mütercim'in Önsözü). Ermeni sarrafların İstanbul'da artan sayısı ve etkisi üzerine, Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 30 (Bahar 2014), s. 19-96. Yahudilerin Yeniçeri Ocağı ile olan ilişkileri üzerine bkz., Musa Kılıç, "Yeniçeri Ocağı ve Yahudiler Arasındaki İlişkiye Dair Bazı Tespitler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2 (2015), s. 143-164.

⁵⁰Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı'nın Avrupa sistemine sadece askerî ya da diplomasi alanlarında değil malî olarak da borçlanma yoluyla entegre olması bekleniyordu. Bu vakte kadar genellikle sarraflar eliyle ucuz kredi bularak iç borçlanma yoluyla malî sistemini sürdürülebilir ve esnek kılan Osmanlı merkezi, bu sürecin devamında Muharrem Kararnamesi ve Duyun-ı Umûmiye ile karşılaşmak zorunda kaldı. İç borçlanmanın giderek azalması sarraflara olan ihtiyacı azaltırken, doğal olarak *amira* sınıfının nüfuzunu da zayıflattı. Bu zayıflama, merkezileşmenin oldukça yoğun olduğu erken Tanzimat döneminde bile taşra ve hudut bölgelerinde etkin bir şekilde görünür olmakta zorlanan Ermeni elitlerinin ve İstanbul Ermeni Patriği'nin gücünü kısıtlayan Nizamnâme-i Milleti Ermeniyân'ın (Azkayin Sahmanatrutyun Hayots) 1863 yılında kabul edilmesiyle daha da belirgin hale geldi. Bu süreçte Osmanlı merkezi ve taşrasındaki Ermeni toplumu arasında önemli bir kopuş olduğu iddia edilebilir. Arşag Alboyacıyan, "Azkayin Sahmanatrutyun, İr Dzakumı yev İr Girargutyunı [Milli Anayasanın Doğuşu ve Tatbikati]", *Intartsag Oratsuyts Surp Pirgig*, 1910, İstanbul: Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], s. 76-528.

⁵¹Osmanlı taşrasında İstanbul Ermeni Patrikhânesi'ne tabii cemaat temsilcilerine 'murahhas' ve 'karabaş' gibi isimler veriliyordu. Ermeni patriği bu temsilciler vasıtasıyla kırsal bölgelerdeki kiliseler üzerinden Ermeni nüfusun talep ve ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken milletbaşı olarak İstanbul'daki imajını da koruması gerekiyordu. 1828-1829 Rusya-Osmanlı savaşı sırasında doğu vilayetlerinde 'karabaş' olarak adlandırılan bazı din adamlarının reayayı korkutarak baskı altına almaya çalıştıkları Osmanlı belgelerine yansımıştır. BOA, HAT, 777/36432/B. Erzurum valisi Hasan Paşa göç sürecinde bölgede bulunan karabaşın tutum ve tavrını olumsuz olarak niteleyerek bu din adamının azledilmesi ve yerine başkasının atanması gerektiğine dair talebini Osmanlı sadaretine iletilmiştir. BOA, HAT, 777/36432, 13/Za/1245 (6 Mayıs 1830).

⁵²Ermenilerin İstanbul ve Osmanlı coğrafyasındaki ticarî etkinlikleri üzerine bkz.: H. K. M[ı]r[ı]ryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin yev Vacaraganı, 1740-1890* [Türkiye Ermenilerinin Eski Ticareti ve Tüccarlar, 1740-1890], Dbakrutyan Sakayan [Sakayan Baskısı], İstanbul 1908.

⁵³Bu dönemin en önde gelen zenginlerinden biri de Kazzâz Artin olarak bilinen Harutyun Amira Bezciyan idi. 1819 yılında darphâne-i amire müfettişliğine atandı, bir yıl sonra Limni'ye sürgüne gitti. 1823'te eski görevine iade edilerek II. Mahmud tarafından danışmanlarından biri olarak büyük saygı gördü. 1828-1829 Osmanlı-Rusya Savaşı sırasında Boğaz'daki deniz trafiği engellenmiş ve Anadolu'dan sevk edilen erzak miktar ve kalite açısından yetersiz kalmıştı. Osmanlı başkenti kıtlık tehdidiyle karşı karşıya kaldığında, Kazzâz Artin II. Mahmud'a tahlil üzerindeki tüm ithalat vergilerini iptal etmesini tavsiye ederek başkenti ve çevresini ortaya çıkması muhtemel ciddi bir krizden kurtardı. Savaşın ardından sultan, Kazzâz Artin'in paranın bakırla taşış edilmesi ve Avrupalı finansörlerden faizle borç alınması tavsiyesine yine kulak verdi. Bu sayede savaş tazminatının ödenmesi mümkün oldu. Kazzâz Artin hakkında bkz. Diran Kelekyan, "Kazzâz Artin", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 5/26 (1330), s. 84-105.



tüfeklerle bazı Ermeni birliklerini silahlandırmıştı.⁵⁴

İran savaşında olduğu gibi Kafkasya Müstakil Kolordusu Rusya'nın sınırlarının diğer tarafındaki topografyanın özelliklerine pek aşına değildi ve bu nedenle rakip imparatorluk hakkında güncel bilgi toplamak için yerel rehberlere ve casuslara ihtiyaç duyuyordu. Bunlardan biri olan Asatur Aktokatov Kars'a gönderilmişti; raporuna göre İran'daki uzun kriz dönemi nedeniyle Ermenilerin bir kısmı Pambak ve Şuragel'den Osmanlı topraklarına göç etmişti ancak Feth-Ali Şah ile ilişkilerin kötüleşmesinden korkan Osmanlı yetkilileri tarafından bu durum hoş karşılanmamıştı. Daha sonra bu Ermenilerden biri Rusya için casusluk yaptığı gerekçesiyle idama mahkûm edilmişti.⁵⁵ Daha önce de belirtildiği gibi, savaş zamanında sadece Ermeniler değil Müslümanlar da bilgi toplamak için kullanılabiliyordu; örneğin Kars'tan Rusya topraklarına giden bir Müslüman, Osmanlı sınırlarında devriye gezen Hurşid Bey ve Emin Ağa komutasındaki Osmanlı birliklerinin sayısı ve savaş başlamadan hemen önce büyük miktarda erzak ve ekmek depolanan Kars'taki Osmanlı garnizonunun askerî hazırlıkları hakkında önemli bilgiler sağlamıştı. Yine de Osmanlı'nın dolaylı baskıları nedeniyle hem Ermeniler hem de Müslümanlar Rusya'ya göç etme konusunda isteksizdiler. Osmanlı merkezi doğu vilayetlerindeki kırsal nüfusun bölgeden ayrılarak Rusya'ya göç etmesinin kısa vadede malî bir yük oluşturacağının farkındaydı zira göç edenlerin mülklerinin değerlerinin hesaplanması ve bunların belirli bir süre içinde satılmazsa değerlerinin sahiplerine ödenmesi gerekecekti. Uzun vadede ise boşalan arazilerin tarımsal ve hayvansal üretim sürecini sekteye uğratması da zararın bir diğer boyuydu. Kars'taki Ermenilerin Rusya'ya duydukları hayranlık nedeniyle Osmanlı yetkilileri Ermeni reayanın sadakatinden son derece şüpheliydi ve bu nedenle Tihnis, Paldarvan ve Meşko köylerinin Ermeni sakinleri, Kafkasya Müstakil Kolordusu komutanı Paskeviç 26 Haziran tarihinde Gümrü'den harekete geçtiğinde çoktan Osmanlı'nın iç vilayetlerine sevk ve tehcir edilmişti.⁵⁶

Kars örneğinde olduğu gibi, Erzurum'daki Ermeni cemaatinin çoğunluğu da Rusya'ya karşı olumlu bir tutum içindeydi.⁵⁷ Erzurum'un düşmesi ve Osmanlı Seraskeri Hacı Salih Paşa'nın esir alınmasının ardından, yerel Müslüman ahalinin ekseriyeti çoktan geniş bir bölgeye dağılmıştı. Bu noktada Ermeni milletinden bazı birlikler Kafkasya Müstakil Kolordusu tarafından silahlandırıldılar ve Erzurum'da devriye görevi yapmaya başladılar. Bu milis grupları Osmanlı kuvvetleriyle çatışmaya bile girmişti. Rusların Bayezid'e doğru ilerlemesi, Kars ve Erzurum'da olduğu gibi, Müslümanları korkuttu ve bu nedenle çoğu Müslüman şehirden kaçtı. Ancak Ermeniler, bazı Kürt aşiret reisleri tarafından düzenlenen şiddetli baskılara rağmen çoğunlukla şehirde kalmaya devam ettiler. Kaçınılmaz olarak bazı Ermeni aileleri de Revân ve Tiflis'e göç etmek zorunda kaldılar.

4. Göç Süreci

Türkmençay Antlaşması'nın XV. maddesi ve Edirne Antlaşması'nın XIII. maddesi, savaşların hemen sonrasında iki imparatorluk arasındaki halkların göçünü kapsıyordu. Örneğin, Rusya-Osmanlı örneğinde, XIII. madde, her iki imparatorluğun tebaasının serbestçe göç edebilecekleri ve rakip imparatorluğa yeniden yerleşebilecekleri on sekiz aylık bir süreye izin veriyordu. Türkmençay Antlaşması'nın XV. maddesi İran Ermenilerinin Aras Nehri boyunca yeni kurulan Ermeni vilayetine kitlesel göçünü öngörüyordu. Yaklaşık

⁵⁴BOA, HAT, 1013/42478/A, 23/S/1244 (4 Eylül 1828).

⁵⁵Asatur Aktokatov raporlarında Osmanlı birliklerinin sayısının 15.000, Kars kalesinde depolanan barut miktarını ise 15.000 *pud* olarak belirtir, bkz. *Prisoedinenie vostochnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830)*, ed. Ts. P. Agayan, II, no. 266, s. 476; no. 283, s. 495.

⁵⁶AKAK, VII, no. 753, s. 501-503, İ. F. Paskeviç'ten Çar Nikolay'a, 19 Haziran (1 Temmuz) 1828.

⁵⁷Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, ed. Nuri Akbayar, Yapı Kredi Yayınları, II-III, İstanbul 1999, s. 79.



45.000 İranlı Ermeni kısa süre içinde Rusya Ermenistanı'na göç etti.⁵⁸ Abbas Mirza bu gelir ve yetenek kaybına tepki göstererek göçü durdurmak için Tebriz'deki Ermeni tüccarlara büyük tavizler verdi. Dahası İran'daki Ermeni din adamlarına özel imtiyazlar tanıdı. Azerbaycan ve Yeni Culfa'daki Ermeni piskoposluklarının özerk hareket etmelerini ve halihazırda Rusya topraklarının içinde kalan Eçmiadzin Kutsal Makamı'na bağlı olmamalarını temenni ederek Aziz Thaddeus Manastırı'nın yenilenmesi için maddi destek sağladı.⁵⁹ Feth-Ali Şah bu yardımsever politikayı ülkenin güneyinde yaşayan Ermenilere de sundu ve 1832 yılında bir ferman yayınlayarak İsfahan valisine Ermenilerle özel olarak ilgilenmesi, aralarındaki tüm anlaşmazlıkları kilise liderlerine havale etmesi ve Ermeni başpiskoposunu vergiden muaf tutması talimatını verdi.⁶⁰

Ermenilerin 1820'lerin sonu ve 1830'ların başında Rusya'ya göçü, rakip imparatorluklar arasında yapılan birçok savaşın ardından halkların Rusya, Osmanlı ve İran sınırları boyunca hareket etmesinin çok daha eski ve büyük bir tarihinin parçasıydı. Bu, her şeyden önce milyonlarca Müslümanın Rusya orduları tarafından istila edilen ve sonraki barış anlaşmalarında Osmanlılar tarafından kaybedilen vilayetlerden sürülmesi ya da kaçması anlamına geliyordu. 1783 ile 1913 yılları arasında yaklaşık altı milyon Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey sınır bölgelerinden Anadolu'nun iç bölgelerine göç etti. II. Yekaterina'nın Kırım'ı ilhakından sonra başlayan bu göç dalgası, Osmanlıların Rusya'ya ya da Balkanlardaki hamilerine vilayetlerini bırakmak zorunda kaldıkları hemen her seferde tekrarlandı. Ancak Rusya'nın Kırım Savaşı'ndaki yenilgisi, imparatorluklarının jeopolitik kırılganlığına karşı son derece hassas olan Rusya rejimi tarafından güvenlik riski olarak görülen Müslümanların kitlesel olarak sınır dışı edilmesiyle de sonuçlandı. Dikkat edilmesi gereken bir nokta, 1820'lerdeki Rusya-Osmanlı ve Rusya-İran savaşlarının sonucunda böyle bir kitlesel hareketin meydana gelmemiş olmasıdır. Bu durumda halkların hareketi nispeten küçük ölçekliydi, çoğunlukla gönüllüydü ve Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmesinden ziyade büyük ölçüde Rum, Bulgar ve Ermeni köylülerin Rusya'ya göç etmesi şeklindeydi.

5. Yeni Bir İdarî Dönem?

Osmanlılara ve İranlılara karşı savaşlarda kazanılan zaferler Ruslar için jeopolitik ve ekonomik avantajlar getirse de Rusya'nın bölgede yayılmasını teşvik eden iyimser kesimin umduğu ölçekte değildi. 1844 yılında ihdas edilecek olan Kafkasya Naipliği'ne ilk genel vali olarak atanacak Prens Mihail S. Vorontsov'un 1835 yılında I. Nikolay'a bildirdiği üzere Rusya, ihracatının ya da iletişiminin özellikle İngilizlerle rekabet etmesinin çok zor olduğu bir dünyada yaşıyordu.⁶¹ Yardımsever bir Rusya altında özerk bir Ermenistan hayal eden seküler ve dinî Ermeni liderler de kısa sürede hayal kırıklığına uğradı. Hem I. Nikolay hem de Paskeviç 'muhafazakâr' merkezîyetçilerdi. St. Petersburg'un imparatorluğun 'Rus olmayan' tüm bölgeleri

⁵⁸Sergey Nikolayevič Glinka, *Opisanie pereseleniya armyan adderbidjanskikh v predelı Rossii*, Tipografiya Lazarevıh Instituta Vostočnıh Yazıkov, Moskva 1831.

⁵⁹J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: 1535-1914*, Van Nostrand, I, Princeton 1956, s. 99-100.

⁶⁰İsfahan'daki Yeni Culfa Ermeni piskoposluğundaki elyazmalarının 271 numarasında kataloglanmış olan kararname, İsmâ'il Râ'î'n, *İraniyan-i Armanî*, 1349, Çâphâne-i Tahrân Musavvar, Tahrân 1349, s. 119'da alıntılanmıştır. İlginç bir gerçek de İranlıların, Doğu Ermenistan'ın Rusya'ya kaybindan sonra, tüm Ermeniler üzerinde yargı yetkisine sahip olan Eçmiadzin'deki Ermeni Kilisesi'nin başını veya katolikosunu görmezden gelmeye çalışmaları ve Tebriz ve Yeni Culfa Ermeni başpiskoposlarını İran'daki Ermenilerin dinî liderleri olarak görmeleridir. Bu nedenle kararnamelerde onlardan Ermenilerin halifesi olarak bahsedilmektedir ki bu unvan daha önce sadece katolikoslar için kullanılmaktaydı.

⁶¹AKAK, VIII, no. 88, s. 145-147, M. S. Vorontsov'dan Çar Nikolay'a, 11 (23) Ocak 1835. 1833 yılında on iki İngiliz gemisi Trabzon'a 1.098.525 ruble değerinde 1.620 ton mal satıp 643.525 ruble değerinde 1.620 ton mal satın alırken, Rusya'nın 406 ton (56.750 ruble) mal satan ve 406 ton (11.750 ruble) mal satın alan sadece dört gemisi vardı, bkz. AKAK, VIII, no. 89, s. 147-152, M. S. Vorontsov'dan Çar Nikolay'a, 18 Şubat (2 Mart) 1835. Trabzon'daki Rus ticareti 1834 yılında aynı kaldı ancak İngiliz tüccarlar tabloda gösterildiği gibi ticaretlerinin bir kısmını Avusturyalı, Sardunyalı ve Rum tüccarlara kaptırdılar, bkz. AKAK, VIII, no. 94, s. 162-165, A. I. Çernişev'den G. A. Rosen'e, 6 (18) Ocak 1836. 24 Ekim (5 Kasım) 1835 tarihinde Rosen, Kankrin'e Ermenilerin Trabzon, Tebriz, Astarhan ve Anadolu'nun Fırat havzasında ticaret yaptıklarını bildiriyordu, bkz. AKAK, VIII, no. 92, s. 154-158, G. A. Rosen'den E. F. Kankrin'e, 24 Ekim (5 Kasım) 1835. 20 Mart (1 Nisan) 1836 tarihinde Kankrin senatoya, Gürcistan'dan bazı Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na geri döndüklerini ve merkezlerini Trabzon'a taşıdıklarını bildirdi lakin merkez büyük değildi ve ticaret çok azdı. Kankrin, bu hareketin Osmanlı ve İran Ermenilerini Trabzon'a getireceği söylene de Osmanlı Ermenilerinin 'Transkafkasya' Ermenileri olmadan da burada ticaret yapabileceklerini ekledi, bkz. AKAK, VIII, no. 97, s. 171, E. F. Kankrin'den Şura-yı Devlet'e, 20 Mart (1 Nisan) 1836.

üzerindeki kontrolünü güvence altına almak için tasarlanmış merkezileşme politikalarını benimsediler. Nerses Aştaraketsi çabalarından dolayı ödüllendirilmiş olsa da 1828 yılında terfi ettirilerek Besarabya'daki piskoposluk görevine atandı. Katolikos Yeprem Dzorageğtsi Rusya'nın kontrolünü çok külfetli bularak 1830 yılında istifa etti. Rusya'nın politikasının ateşli bir destekçisi olan Hovhannes Karbetsi ise Eçmiadzin'e yeni katolikos olarak atandı.⁶² Müteakiben 1836 yılında Ruslar, Ermeni Kilisesi'ni fiilen Rusya'nın kontrolü altına sokan bir dizi yeni kural ve yönetmelik (polojenie) yayımladılar.⁶³ Ruslar bu şekilde bir süreliğine Ermeni Kilisesi'nin etkisini, İranlıların başarmak şöyle dursun, daha önce hiç denemedikleri kadar etkisiz hale getirmeyi başardılar.⁶⁴ Rusların yönetimindeki Ermeni Kilisesi, İranlıların yönetimindekinden daha az özgürdü. Ermenilere ve Ermeni Kilisesi'ne bir taviz olarak, Osmanlı ve İran sınırındaki bölge kısa bir süre için (1828-1840) *Armyanskaya oblast* (Ermeni vilayeti) olarak yeniden adlandırıldı ve yarı özerklik illüzyonu yaratıldı.

Her ne kadar savaş sırasında ortaya çıkan kriz ortamı ve kişisel çıkarlar doğrultusunda Rusya ordusunda bulunan yüksek rütbeli Ermeni subaylardan bazıları yeni kurulacak olan Ermeni vilayetinde Müslümanlara yer vermeyi düşünmezken, St. Petersburg eski İran idarî yapısında herhangi bir değişiklik yapmayı tercih etmedi.⁶⁵ Önceki sistemde bulunan Müslüman yerel eşraf ve memurların çoğu görevlerini yerine getirmeye devam etmekle kalmadı, bazıları Rus askerî rütbeleriyle de taltif edildi. Türkmençay Antlaşması sonrasında İran'ın artık Rusya aleyhine askerî ve siyasî herhangi bir tehdit üretemeyecek olması, Rusya'nın bu bölgedeki idarî tasarruflarında çok daha rahat hareket etmesine olanak sağladı. Bu nedenle İran sınırının hemen bitişiğinde kurulan Ermeni vilayetinin işleyişi dönemsel olarak Kafkasya'daki diğer bölgelere kıyasla ne Tiflis'teki idarenin ve ne de St. Petersburg'daki Rusya hükümetinin özel ilgisini çekmedi. Vilayette görev yapan kısıtlı sayıdaki Rus memurlar rutin işleri yürütmek adına eski sistemin bakiyesi olan yerel Müslüman idareci ve görevlilere itimat etmek zorundaydı. Müslüman idareci ve görevliler de bu durumun farkındaydılar. Farsça ve Türkçeye kıyasla Rusça vilayetin idarî makamlarında pek yaygınlaşmamıştı. Rusya hükümetinin Müslüman idarecileri *de facto* olarak vilayetin işleyişiyle, bölgedeki Ermeni ileri gelenleri ise vilayetin ismi ile tatmin ve teskin ederek belirli bir süre dengede tutmaya çalışması emperyal strateji içerisinde anlamlı hale gelmektedir. Her ne kadar sosyo-ekonomik ve sınıfsal alt yapısı henüz tam anlamıyla gelişmemiş olsa bile Avrupa ve Rusya'nın muhtelif bölgelerindeki isyan ve ayaklanmalar göz önünde bulundurulduğunda, 1840 yılında göreceli olarak içi boş 'Ermeni vilayeti' teriminin bile fazla 'milliyetçi' olduğu hissedildi. Bununla beraber 12 yıllık süre içerisinde Ermeni vilayetinden Tiflis ve St. Petersburg'daki makamlara ulaşan şikayetlerin daha merkezi bir yapının tesisi konusundaki kararlılığı arttırdığı söylenebilir. Vilayeti, tam manasıyla Tiflis'teki merkezî idarenin kontrolü altına alabilmek için hükümet o yıl tüm yerel yasaların ve geleneklerin askıya alınmasını, bütün işlerin Rusça yürütülmesini ve tüm idarî dairelerde Rusların istihdam edilmesini kararlaştırdı. Daha da önemlisi Ermeni vilayeti ayrı bir bölge olma statüsünü kaybederek Gürcü-İmeret

⁶²Hovhannes Karbetsi, Katolikos Daniel Surmaretsi tarafından 1807 yılında piskopos olarak takdis edilmesinin ardından Ermeni Kilisesi'nde ikincil görevlerde bulundu. Müteakiben Yeprem Dzorageğtsi ve Başpiskopos Nerses Aştaraketsi arasındaki ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklardan ustaca faydalanarak kilise yönetiminde önemli bir konuma geldi. Karbetsi sadece İstanbul ve Kudüs patrikhanelerinin sempatisini kazanırken Ana Makam ve diğer piskoposluklarda görev yapan birçok üst düzey din adamı ona karşı belirgin muhalif bir tutum benimsedi.

⁶³Türkmençay Antlaşması'nın hemen ardından Çarlık hükümeti Ermeni Kilisesi için bir yönetmelik hazırlama sürecini başlattı. Mart 1830 gibi erken bir tarihte, özel bir komisyon Paskeviç'e Ermeni Kilisesi'nin iç işleyişini düzenleyen bir yönetmelik taslağı sundu. Hovhannes Karbetsi, Çarlık rejiminin dinî politikasına karşı bir direniş gösteremedi. Bazı değişiklikler yapıldıktan sonra tüzük taslağı 11 Mart 1836 tarihinde I. Nikolay tarafından onaylanarak 1 Ocak 1837'de yürürlüğe girdi. Hovhannes Karbetsi bu meseleye dair itirazlarını hükümete sunsa da bunlar dikkate alınmadı. Bu süreçte Rusya İmparatorluğu'nun sempatisini kazanmasına rağmen, Ermeni milletinin hiçbir faydası dokunamadı. Bu yönetmelik hükümete Katolikos'un seçiminde söz sahibi olarak Ermeni Kilisesi'nin işlerini denetleme ve sinodun tüm işlemlerini izlemek üzere bir Rus temsilci atama hakkı verse bile Kilise'ye İçişleri Bakanı'nın izniyle okul açma hakkı da tanımaktaydı. Yönetmeliğin detayları için bkz. V. G. Vartanyan, *Armyansko-Grigoryanskaya Tserkov' v Politike Imperatora Nikolaya I*, Rostov 1999; V. G. Tunyan, "Polojenie" *Armyanskoy Tserkvi*, 1836–1875, Gosudarstvennyy İnženernyy Universitet Armenii, Yerevan 2001.

⁶⁴Serkan Keçeci, "Emperyal Merkez ve Taşra Arasında: A. M. Dondukov-Korsakov ve Kafkasya'da 'Rus' Olmayanlar Konusundaki Tutumu (1882-1890)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 40 (2024), s. 144-145.

⁶⁵Toprak mülkiyeti, vergi çeşitlerine ve yargı sistemine Rusya hükümeti tarafından neredeyse hiç müdahale edilmedi.



vilayetine dahil edildi. 1844 yılında ise tüm Güney Kafkasya bölgesi, idarî merkezi ve genel valinin merkezi Tiflis olan Kafkas Bölgesi olarak yeniden düzenlendi.⁶⁶ Sonraki beş yıl boyunca yeni atanan Rus bürokratlar, yerel geleneklerden habersiz bir şekilde, Tiflis'ten gelen geçici emirleri yerine getirmeye çalıştılar lâkin bu durum bölgede beklenildiği gibi olumlu bir etki yaratmadı.

Kilisenin gözetimi altında Ermeni özerkliği hayali, Rusya'nın bölgeyi ilhakından kısa bir süre sonra sona erdi. Nerses Aşaraketsi nihayet 1843 yılında katolikos olduysa da ilerlemiş yaşı ve St. Petersburg'un Ermeni Kilisesi'ni kontrol etmek için oluşturduğu düzenlemeler onun eylemlerini kısıtladı. Revân, Eçmiadzin ve Ermenilerin yaşadığı diğer bölgeler, en nüfuzlu Ermenilerin Tiflis, Bakü veya Rusya'nın şehir merkezlerine göç etmesiyle Rusya İmparatorluğu'nun sıradan bir taşrası haline geldi. Bununla birlikte, Ermenistan, esas olarak Ermenilerin yoğunluğu ve Eçmiadzin'deki Kutsal Makam'ın devam eden varlığı nedeniyle potansiyel siyasî bir gerçeklik haline gelmişti. Kısıtlamalara rağmen Kutsal Makam Ermeni halkının gayri resmî temsilcisi olarak işlev görüyordu.

1845 yılında İmparator I. Nikolay, Dağıstan'da bitmek bilmeyen Rusya aleyhtarı faaliyetlerden endişe duyarak Prens Mihail S. Vorontsov'u Kafkasya genel valisi olarak atadı. Genç bir subay olarak Erivan'ı ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanan General Pavel D. Tsitsianov'un emrinde görev yapmış olan Vorontsov, yerel eşrafın desteğini kazanmayı ve ortak bir yönetim oluşturmayı planlıyordu. Gürcüler, Ermeniler ve Müslümanlar Güney Kafkasya'yı kademeli olarak dönüştürmek için Ruslarla birlikte çalışacak ve iktidarı paylaşacaktı. Bu nedenle Vorontsov 1846'da çarı Güney Kafkasya'yı etnik-dinsel hatlara göre dört *guberniya* ya da vilayete bölmeye ikna etti.⁶⁷ Bu ilk bölünmenin başarısının ardından, Tsitsianov ve daha önceki yöneticilerin izinden giden Vorontsov, eski Ermeni vilayetini yeniden kurarak XVIII. yüzyıldan beri Rusya'ya bağlılıklarını kanıtlamış olan Ermenilerin iş birliğini elde etmeye hevesliydi. Ermeni vilayetinin bazı bölgelerini bizzat görmüş ve zeki bir yönetici olan Vorontsov, eski vilayetin Osmanlı ve İran sınırındaki güney ve batı bölgelerinde ezici bir Müslüman çoğunluk olduğunu çok iyi biliyordu. Bu nedenle, Gürcistan'ı korumak ve Erivan ile Tiflis arasındaki iletişimi kolaylaştırmak için 9 Haziran 1849'da eski Ermeni vilayetini Tiflis vilayetinden ve ağırlıklı olarak Ermenilerin yaşadığı Aleksandropol bölgesini Kutais vilayetinden ayırıp, beşinci bir *guberniya* olan Erivan vilayetini kurdu. Yeni vilayet sadece eski Ermeni vilayetinden daha büyük olmakla kalmıyor, aynı zamanda Kafkasya'daki merkezî Rusya yönetimiyle daha iyi ulaşım yollarına sahip oluyordu. Şunu da eklemek gerekir ki, vilayetin kuzey yarısında Ermeni çoğunluk varken, güney yarısında Müslüman çoğunluk devam etmekteydi.

Sonuç

Ermeniler genel olarak Rusya'nın Kafkasya'nın güneyini ele geçirmesinden önce ve sonra, Rusya'yı fiziksel güvenlikleri, kültürel gelişimleri ve siyasî kalkınmaları için mümkün olan en iyi garantör olarak görmüşlerdir. Kafkasya'nın güneyindeki Ermeni nüfusun Rusya tarafında savaşa katılımı konusunda, örnek olaylar kesinlikle önemli derecede aktif bir katılım olduğunu göstermektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasya Müstakil Kolordusu'na katılan ya da Osmanlı ve İran seferlerine bir şekilde yardım eden çok sayıda Ermeni vardı. Yine de en yakın tarih, Müslüman vilayetlerinde ikamet eden Ermeniler ile Revân Hanlığı'nda yaşayanlar arasında keskin bir ayrım yapılması gerektiğini de gösteriyordu zira 1804-1813 savaşı sırasında, ilki, özellikle de Karabağdakiler Ruslara sadakat gösterirken, ikincisinin eylemleri Rusya açısından tatmin

⁶⁶L. Hamilton Rhinelander, "The Creation of the Caucasian Vicegerency", *Slavonic and East European Review*, 59/1, 1981, s. 15-40.

⁶⁷Doğu Gürcistan, eski Ermeni vilayeti ve Yelizavetpol vilayetini içeren Tiflis; İmereti, Ahılkelek, Ahıska ve Aleksandropol bölgelerinden oluşan Batı Gürcistan veya Kutais; Bakü, Taliş, Şirvân, Şekî ve Karabağ'ın eski hanlıklarından oluşan Şemahî ve Kûba ve Derbent'in eski hanlıklarından oluşan Derbent. Tiflis vilayeti üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz., Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.



edici olmaktan uzaktı. 1826'da savaş patlak verdiğinde, Karabağ Ermenileri yine Rusya'ya bağlılıklarını gösterdiler ve İran saldırısına karşı direnişleri sırasında birçok bireysel cesaret ve fedakârlık eylemi kaydedildi.

Rusya, tarihsel süreç içerisinde genellikle Ermeni halkının Müslüman boyunduruğundan kurtarıcısı olarak tasvir edilmektedir. Ancak XVIII. ve XIX. yüzyıl Ermenilerin önde gelenlerinden oluşan küçük bir grubun istekleri, Ermeni halkının özerklik elde etmek için yoğun bir çabası olarak karıştırılmaktadır. Aslında, İran'da ve Güney Kafkasya'da yaşayan Ermeniler, İranlılar ve diğer gruplar belirli siyasî veya ekonomik koşullara tepki göstermişlerdir. Bazı Ermeniler Rusya'yı koruyucuları olarak görürken, diğerleri İran'ı bu rolde görmüştür. Söz konusu dönemde birleşik bir Ermeni siyasî çabası ve ortak bir Ermeni siyasî bilinci yoktu. Bilhassa St. Petersburg bir kenara bırakılırsa, Tiflis ve Karabağ'daki Ermeni ileri gelenlerinin sonraki süreçte bölgedeki bütün Ermeni ahalinin adına karar aldıklarının düşünülmesi İstanbul, Tahran ve İsfahan'daki Ermeni elitlerinin görmezden gelinmesi anlamına gelmektedir. İstanbul'daki *amira* sınıfının bilhassa malî güçleri ve etkinlikleri onları sadece Osmanlı merkezinde değil aynı zamanda Avrupa'da da tanınır kılmıştı. Bununla beraber Ermeni Patrikhânesi'nin idaresinin ve Patrik'in üzerindeki nüfuzları onlara önemli bir prestij kazandırmış lâkin bu prestij Patrikhane eliyle bile Osmanlı taşrasına ulaşmakta zorlanıyordu. Bunda iletişim ve ulaşım araçları ile bürokratik modernleşmenin de etkisinin olduğunun unutulmaması gerekiyor. Rusya İmparatorluğu'nu rakiplerine karşı başarılı olmasını sağlayan en önemli araçlardan birisi ise bu dönemde hâlâ Ermeni nüfus üzerinde oldukça etkili olan Ermeni Kilisesi'nin kendi sınırları içinde kalmasıydı. Ancak bir müddet sonra Ermeni Kilisesi'nin sahip olduğu güç ve nüfuzun Rusya'nın merkezî siyasetine ters düşmesi resmî olarak etkisinin kısıtlanmasına gidecek olan süreci hızlandırdı.

Bir dizi silahlı çatışmanın ardından, Ermeni gönüllülerin desteğini alan Ruslar 1820'lerdeki savaşlarda hedeflerine ulaştı ve Aras Nehri'nin kuzeyindeki topraklar Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi. Ancak Rusya Karabağ'ın kontrolünü ele geçirdikten sonra, önemli Ermeni nüfusuna rağmen, bu bölge Şirvân, Şekî, Kûbâ, Karabağ ve Taliş hanlıklarının birleşik topraklarını içeren Müslüman vilayetinin bir parçası haline geldi. Karabağ'ın Müslüman vilayetine dâhil edilmesinin birkaç nedeni vardı. Bunlardan en dikkat çeken, Rusya'nın 1805 yılında Karabağlı İbrahim Halil Hân ile yaptığı anlaşmaydı. Anlaşma, Rusya'nın vassalı olması karşılığında ailesine bölgenin valiliğini garanti ediyordu. Ancak Karabağ'ın Müslüman vilayetine dahil edilmesi, Ermenilerin Rusya İmparatorluğu'na entegre edilme ve Kafkasya'nın I. Nikolay döneminde yönetilme şeklinin en önemli miraslarından biri oldu.



Hakem Değerlendirmesi
Çıkar Çatışması
Finansal Destek

Dış bağımsız.

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 121K984 Numaralı proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.

Peer Review
Conflict of Interest
Grant Support

Externally peer-reviewed.

The author has no conflict of interest to declare.

This study was supported by the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TÜBİTAK) under project number 121K984. We would like to express our gratitude to TÜBİTAK for its support.

Yazar Bilgileri
Author Details

Serkan Keçeci (Arş. Gör.)

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

0000-0003-2179-7584

serkan.kececi@deu.edu.tr



Kaynakça | References

Arşiv Kaynakları

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv (RGVIA) [Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi]

RGVIA, fond: 446, opis': 1, delo: 8.

RGVIA, fond: 446, opis': 1, delo: 170.

RGVIA, fond: 446, opis': 1, delo: 175.

RGVIA, fond: 846, opis': 16, delo: 894.

RGVIA, fond: 846, opis': 16, delo: 978.

RGVIA, fond: 846, opis': 16, delo: 979.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Voenno-Morsokogo Flota (RGAVMF) [Rusya Devlet Donanma Arşivi]

RGAVMF, fond: 19, opis': 4, delo: 450.

Gosudarstvenniy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF) [Rusya Federasyonu Devlet Arşivi]

GARF, fond: 109, opis': 3a, delo: 1151.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hatt-ı Hümayûn (HAT), 1013/42478/A; 1043/43153; 777/36432; 777/36432/B

Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB), 00177.

Basılmış Arşiv Kaynakları

Akti, *Sobranie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiiy* [AKAK], yay. haz. A. P. Berje, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1866.

AKAK, VI/I, no. 626; 628; 1326; 1327.

AKAK, VII, no. 204; 753.

AKAK, VIII, no. 88; 89; 92; 94; 97; 354.

Prisoedinenie vostočnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830), ed. Ts. P. Agayan, İzdatel'stvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, II, Yerevan, 1978.

Kitap ve Makaleler

"Armyanskiy Polk, Sformirovannii v 1827g.", *Tiflissskiy Vestnik*, 117, 1877.

Alboyacıyan, Arşag, "Azkayin Sahmanatrutyunı, İr Dzakumı yev İr Giragutyunı [Milli Anayasanın Doğuşu ve Tatbikatı]", *Intartsag Oratsuyts Surp Pirgiç*, 1910, İstanbul: Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], s. 76-528.

Alfer'ev, P., *Kazi-Mulla i Miuridizm*, Tsentral'naya Tipografiya, Kazan 1909.

Artinian, Vartan H., "The Formation of Catholic and Protestant Millets in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 28/1 (1975), s. 3-15.

_____, "The Role of the Amiras in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 34/2 (1981), s. 189-194.

Asadur, Hrant, "Gostantnubolso Hayerı yev İrents Badriarknerı [İstanbul Ermenileri ve Patrikleri]", *Intartsag Oratsuyts Surp Pirgiç*, Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], İstanbul 1901.

Atkin, Muriel, "The Strange Death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh", *Iranian Studies*, 12/1 (1979), s. 79-107.

_____, *Russia and Iran, 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1980.

Barsoumian, Hagop L., "Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 31/3 (1978), s. 310-316.

_____, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750 - 1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, Holmes and Meier, New York 1982, s. 171-184.

_____, *The Armenian Amira Class of Istanbul*, American University of Armenia, Yerevan 2007.

Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, 13/17 (1988), s. 365-434.

_____, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard University Press, Harvard 1995.

Bezotosniy, V. M., *Oteçestvennaya vojna 1812 goda: Entsiklopediya*, Rosspen, Moskva 2004.

Bhattacharya, Bhaswati, "Armenian European Relationship in India, 1500-1800: No Armenian Foundation for European Empire?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48/2 (2005), s. 277-322.

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829 (Tarih, Toplumlar, Ekonomiler)*, Kitabevi Yayınları, I-II, İstanbul 2023.

- Bitis, Alexander, "The 1828-1829 Russo-Turkish War and the Resettlement of Balkan Peoples into Novorossia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 53/4, s. 506-525.
- _____, *Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society, 1815-1833*, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Bivar, A. D. H., "The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries and Russian Orientalism", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57/2 (1994), s. 283-302.
- Bournoutian, George A., "Armenians in the Nineteenth-Century Iran," *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, ed. Cosroe Chaqueri, Harvard University Press, Massachusetts 1998.
- _____, "The Armenian Church and the Political Formation of Eastern Armenia", *Armenian Review*, 36/3 (1983), s. 7-17.
- _____, "The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century (Part I)", *Armenian Review*, 24/4 (1971), s. 27-45;
- _____, "The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century (Part II)", *Armenian Review*, 25/1 (1972), s. 33-50.
- _____, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828: A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest*, Undena Publications, California 1982.
- _____, *From the Kur to the Aras. A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801-1813*, Brill Publishers, Leiden 2021.
- _____, *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889: A Documentary Record*, Mazda Publishers, Costa Mesa 1998.
- _____, *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province: A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century*, Mazda Publishers, Costa Mesa 2011.
- Bournoutian, George, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York 2004, s. 81-107.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 30 (Bahar 2014), s. 19-96.
- Chaqueri, Cosroe, "Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Perusal", *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 1-23.
- Çapraz, Hayri, "Russia's Military and Administrative Activities in the South Caucasus in the First Half of the 19th Century", *Turkish Russian Academics. A Historical Study on the Caucasus*, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara 2016, s. 73-96.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.
- Doyle, Michael W., *Empires*, Cornell University Press, London 1986.
- Eisenstadt, Shmuel Noah, *The Political Systems of Empires*, Transaction Publishers, New Brunswick 1993.
- Ferrier, Ronald W., "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *The Economic History Review*, 26/1 (1973), s. 38-62.
- Frazee, Charles A., "The Formation of the Armenian Catholic Community in the Ottoman Empire", *Eastern Churches Review*, 7/2 (1975), s. 149-163.
- Gammer, Moshe, "The Beginnings of the Naqshibandiyya in Daghestan and the Russian Conquest of the Caucasus", *Die Welt des Islams*, sayı 34 (1994), s. 204-217.
- Glinka, Sergey Nikolayevich, *Opisanie pereseleniya armyan adderbidjanskikh v predeli Rossii*, Tipografiya Lazarevich Instituta Vostochnih Yazikov, Moskva 1831.
- Gülsoy, Ufuk, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.
- Haçgonts, T., "Gostantnubolso Hay Kağutin Dzakumi" [İstanbul Ermeni Cemaati'nin Ortaya Çıkışı], *Intartsag Oratsuyts Surp Pirgiç*, Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], İstanbul 1902, s. 185-201.
- Hamburg, Gary - Thomas Sanders ve Ernest Tucker, *Russian-Muslim Confrontation in the Caucasus: Alternative Visions of the Conflict between Imam Shamil and the Russians, 1830-1859*, Routledge, London 2004.
- Hewsen, R. H., "The Meliks of Eastern Armenia II", *Revue des études arméniennes*, sayı X (1973), s. 281-300.
- _____, "The Meliks of Eastern Armenia III", *Revue des études arméniennes*, sayı XI (1975), s. 219-243.
- _____, "The Meliks of Eastern Armenia IV: The Siwnid Origin of Xaçatur Abovean", *Revue des études arméniennes*, sayı XIV (1980), s. 459-470.
- _____, "The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study", *Revue des études arméniennes*, sayı IX (1972), s. 285-329.
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East: 1535-1914*, Van Nostrand, I, Princeton 1956.
- İsma'il Râ'in, *İraniyan-i Armanî, Çâphâne-i Tahrân Musavvar*, Tahran 1349.
- Jamgoçyan, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık. Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650 - 1850)*, çev. Erol Üyepazarcı, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

- _____, *Reformlar Zamanı. Osmanlı Ermenileri, II. Mahmud, Tanzimat ve 1800-1860 Yılları Arasında İstanbul*, çev. Serkan Keçeci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2025.
- Jenkins, Paul - Waltraud Haas (eds.), *Führer zum Archiv der Basler Mission: Südrussland und Persien (besonders Kaukasus 1820-1840), Die Mission*, Basel 1980.
- Jersild, Austin, "Faith, Custom, and Ritual in the Borderlands: Orthodoxy, Islam, and the "Small Peoples" of the Middle Volga and the North Caucasus", *Russian Review*, 59/4 (2000), s. 512-529.
- Kandur, Muhadin, *Miuridizm: İstoriya Kavkazskih Voin, 1819-1859 gg.*, El-Fa, Nalchik 1996.
- Karabağî, Mîrzâ Cemâl Cevânşîr, *Târîh-i Karabağ*, ed. Hüseyin Ahmedî, Merkez-i Esnâd ve Târîh-i Diplomasi, Tahrân 1384.
- Keçeci, Serkan, "Emperyal Merkez ve Taşra Arasında: A. M. Dondukov-Korsakov ve Kafkasya'da 'Rus' Olmayanlar Konusundaki Tutumu (1882-1890)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 40 (2024), s. 129-159.
- _____, "Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları Arasındaki Coğrafi ve Tarihsel Rekabet Üzerine: Kafkasya, Karadeniz ve Savaş", *Karadeniz Araştırmaları*, 21/81 (2024), s. 1-26.
- _____, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)*, International History, The London School of Economics and Political Science, Yayımlanmamış Doktora Tezi, London 2016.
- Kelekyan, Diran, "Kazzâz Artin", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuâsı*, 5/26 (1330), s. 84-105.
- Kenanoğlu, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.
- Khodarkovsky, Michael, "Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550-1800", *The Journal of Modern History*, 71/2 (Haziran 1999), s. 394-430.
- _____, *Bitter Choices: Loyalty and Betrayal in the Russian Conquest of the North Caucasus*, Cornell University Press, Londra 2011.
- Kılıç, Musa, "Yeniçeri Ocağı ve Yahudiler Arasındaki İlişkiye Dair Bazı Tespitler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2 (2015), s. 143-164.
- Kırımlı, Hakan, "Crimean Tatars, Nogays and Scottish Missionaries: The Story of Kattı Geray and Other Baptised Descendants of the Crimean Khans", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 45/1 (2004), s. 61-107.
- Kinneir, J. MacDonald, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, London 1813.
- Korten, Christopher, "Private Partners: Cooperation between Russia and Rome in the Crisis of the Armenian Catholic Church, 1827-1830", *Slavonic and East European Review*, 92/4 (2014), s. 653-673.
- Kömürçüyan, Yeremya Çelebi, *Sdambolo Badmutyun* [İstanbul Tarihi], ed. Vahram Torkomyan, Mkhitaryan Dbaran [Mihitaryan Baskısı], I-II-III, Viyana 1913-1932-1938.
- Kugrişeva, E. V., *İstoriya Armyan v Astrakhani*, Volga, Astrakhan 2007.
- Kundukh, Aytek, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, ed. Tarık Cemal Kutlu, Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1987.
- Le Concept d'Empire*, ed. Maurice Duverger, Presses Universitaires de France, Paris 1980.
- Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, Pimlico, London 2003.
- Lûtfî Efendi, Ahmed, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, ed. Nuri Akbayer, Yapı Kredi Yayınları, II-III, İstanbul 1999.
- M[ı]r[ı]ryan, H. K., *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin yev Vacaragank, 1740-1890* [Türkiye Ermenilerinin Eski Ticareti ve Tüccarlar, 1740-1890], Dbakrutyun Sakayan [Sakayan Baskısı], İstanbul 1908.
- Maksoudian, Krikor, *Chosen of God: The Election of the Catholicos of All Armenians*, St. Vartan Press, New York 1995.
- Mann, Michael, *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge University Press, I, Cambridge 2012.
- Mogilevskiy, P. İ. - P. N. Yermolov, *Opisanie karabagskoy provintsii, sostavlennoe v 1823 godu*, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1866.
- Monas, Sidney, *The Third Section: Police and Society in Russia under Nicholas I*, Harvard University Press, Cambridge 1961.
- Pamukciyan, Kevork, *Hagop Nalyan Badriark (1706-1764)*, Gyankı, *Kordzeri yev Aşagerdneri* [Patrik Hagop Nalyan (1706-1764), Hayatı, Çalışmaları ve Talebeleri], Murad Offset, İstanbul 1981.
- _____, *Hovhannes Badriark Golod (1678-1741) yev İr Aşagerdneri* [Patrik Hovhannes Golod (1678-1741) ve Talebeleri], Murad Offset, İstanbul 1984.
- Panossian Razmik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Hurst, London 2006.
- Pinson, Mark, *Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866*, Harvard University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harvard 1970.
- Potto, V. A., *Pervie dobrovol'tsi Karabaga v epohu vodvoreniya russkogo vladıçestva*, M. Martirosyantsa, Tiflis 1902.
- Rhineland, L. Hamilton, "The Creation of the Caucasian Vicegerency", *Slavonic and East European Review*, 59/1 1981, s. 15-40.
- Smirnov, N. A., *Miuridizm na Kavkaze*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSR, Moskva 1963.



- Squire, Peter Stansfield, *The Third Department: The Establishment and Practices of the Political Police in the Russia of Nicholas I*, Cambridge University Press, Cambridge 1968.
- Şçerbatov, Aleksandr Petroviç, *General-Fel'dmarşal Knyaz' Paskeviç. Ego Jizn i Deyatel'nost'*, 7 Cilt, Tipografiya R. Golike, Sankt Peterburg 1888-1904.
- Şopen, İvan İvanoviç, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy-oblasti v Epohu yeya Prisoyedineniya k Rossiyskoy İmperi*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1852.
- Tanriverdi, Mustafa, "Pereselenie Grekov iz Vostoçnıh Vilayetov Turtsii v Tsalku (1829-1831) po Dokumentam TsGiA Gruzii", *Kafedra. Vizantiyskoy i Novogreçesкой Filologii*, 18/1 (2024), s. 60-67.
- _____, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- Ter Minassian, Anahide, "L'Armenie et L'Eveil des Nationalites", *Histoire du Peuple Arménien*, ed. Gérard Dédéyan, Editions Privat, Toulouse 2007, s. 474-85.
- The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*, ed. Marie Benningsen Broxup, Hurst, London 1992.
- Tret'e Otdelenie: Perviy Oprt Sozdaniya Professional'noy Spetsslujbi v Rossiiskoy İmperii, 1826-1880*, Tsentrpoligraf, Moskva 2006.
- Tunyan, V. G., "Polojenie" *Armyanskoy Tserkvi, 1836-1875*, Gosudarstvenniy İnjenerniy Universitet Armenii, Yerevan 2001.
- Ursinus, Michael, "Zur diskussion um 'millet' im Osmanischen Reiches", *Südost-Forschungen*, 48 (1989), s. 195-207.
- Vartanyan, V. G., *Armyansko-Grigoryanskaya Tserkov' v Politike İmperatora Nikolaya I*, Rostov 1999.
- Verdiyeva, Hacı, "İrean (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", *Yeni Türkiye*, 78/8 (2015), s. 716-723.
- Werth, Paul, "The Russian Empire and the Armenian Catholicos at Home and Abroad", *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, sayı 10, s. 203-235.
- Yeritsiants, Ağeksandr, *Amenayn Hayots Katoğigosutyunı yev Kovgasi Hayk XIX Darum* [XIX. Yüzyılda Bütün Ermenilerin Gatoğigosluğu ve Kafkas Ermenileri], Dbakrutyun M. Şaratse [M. Şaratse Baskısı], Tiflis 1894.
- Zelkina, Anna, *In Quest for God and Freedom: the Sufi Response to the Russian Advance in the North Caucasus*, Hurst, London 2000.